

І. МАЗЕПА

ОГНЕВА ПРОБА

ЗИМОВИЙ ПОХІД

ПРАГА 1941

ОГНЕВА ПРОБА
ЗИМОВИЙ ПОХІД

І. МАЗЕПА

ОГНЕВА ПРОБА

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКА Й СТРАТЕГІЯ

В ДОБІ ЗИМОВОГО ПОХОДУ 1919-20

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТОВЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

ПРАГА 1941

ВИДАВНИЦТВО «КОЛОС»

Авторські права вастережені.

„Knihtisk“, Praha XIII., Sámove 665.

ВІД АВТОРА.

Цей нарис складає невелику частину моїх споминів про українську революцію, починаючи від 1917 року. Обставини, в яких почато й закінчено Зимовий похід української армії, освітлені в нашій літературі більше з боку воєнної історії, менше взято на увагу тодішню політичну ситуацію. Багато написано споминів з української революції, на жаль, велика частина мемуаристів не мала точних документальних даних про тодішні події й живилася непровіреними чутками, а чимало авторів освітлювали факти неправдиво, тенденційно, з погляду свого персонального або вузькогрупового. Думаю, що тепер уже настав час для спокійного й безстороннього освітлення тих подій, які сталися за української революції.

Читачеві цієї частини моїх споминів треба мати на увазі такі факти, що сталися перед Зимовим походом. В листопаді 1919 року Начальна Команда Української Галицької Армії підписала, тайно від армії Наддніпрянської, договір з армією російських монархістів — (Денікіна) про перехід УГА під владу Денікіна. Наслідком цього дві братні українські армії, Наддніпрянська й Галицька, після кількомісячної боротьби об'єднаним фронтом, врешті пішли різними шляхами. Галицька армія на підставі договору з Денікіном перестала бути активною, а тоді Наддніпрянська армія мусіла спішно відступати з району Жмеринка—Могилів в напрямі на Проскурів—Старо-Костянтинів, шукаючи порятунку від ворога власними силами.

Сепаратний договір Галицького командування з Денікіном не був тільки наслідком дуже тяжкого матеріального й санітарного стану УГА (Наддніпрянська армія не була в кращому стані), але був у першу чергу виразом певної політичної орієнтації деяких провідників УГА й Галицького уряду (диктатор Петрушевич).

Уряд Наддніпрянської України був того погляду, що треба використати всі можливості для того, щоб український народ мав державну незалежність хочби й не на всій соборній Україні, бо цим давалася певна підстава для майбутньої боротьби за здійснення національного ідеалу у всій його широті.

Вірю, що нещасливі події 1919—20-го й пізніших років не лишаться без сліду для українського народу. Доба кравового партикуляризму відійшла — я в цьому певен — навіки з українського політичного життя й ніколи не вернеться. Всіх нас об'єднає національний ідеал, і ніякі сили світа не можуть роз'єднати й розбити «думи і волі єдиної», що утворилася в нашій народі після трагічних подій 1919/20 року.

Прага, травень 1941.

І. ЛІКВІДАЦІЯ РЕГУЛЯРНОГО ФРОНТУ І ПОХІД НАДДНІПРЯНСЬКОЇ АРМІЇ В ВОРОЖЕ ЗАПІЛЛЯ.

Відступ Наддніпрянської армії в район Проскурів — Старо-Костянтинів. Евакуація Камянця. Відізд Є. Петрушевича за кордон. В дорозі між Камянцем і Проскуровом. «Пашківська республіка». Польська криводушність. Події в Проскурові й Війтівцях. Військова нарада в Старо-Костянтиніві. С. Петлюра збирається за кордон. Переїзд уряду до Любара. Виступ Волоха, Данченка і Божика. Ліквідація регулярного фронту. Любарська декларація уряду. Відізд С. Петлюри в Варшаву. Початок Зимового походу.

В липні 1919 року на фронті Української Народньої Республіки сталася велика подія: вперше за кілька століть українські збройні сили зійшлися з усіх українських земель для спільної боротьби за вільну Україну. Але тут же, в цю добу, дійшло до фатального заломлення об'єднаного українського фронту внаслідок внутрішньої розбіжності українських сил, що виростили на різних частинах української землі і в різних історичних умовах, а тому й по різному дивилися на свої ближчі завдання. Українська боротьба соборним фронтом, досягнувши своєї найвищої точки влітку 1919 року, коли наша армія взяла столицю України — Київ, вже в листопаді того ж року закінчилася катастрофою.

Психологічна прірва між провідниками галицькими й наддніпрянськими продовжувала існувати й після листопадової катастрофи. Ціла доба т. зв. Зимового походу була яскравим прикладом того, як дві українські армії, перебуваючи на тій самій території, фактично йшли різними шляхами. В той час, як Наддніпрянська армія після ліквідації українського фронту розпочала сміливу партизанську боротьбу в запіллі ворога, Галицька армія, залишена своїми політичними провідниками на призволяще, безпомічно кидалась то в один, то в другий бік, поки не розсипалась остаточно.

План походу Наддніпрянської армії в запілля ворога повстав раз за раз після підписання Галицькою командою сепаратного

договору з Денікіном. Вже на нараді в Деражні (8. листопада) було ясно, що евакуація Камянця неминуча. В зв'язку з цим повстало питання, куди відступати нашому війську. Військовий міністр Сальський і начальник штабу дієвої армії Капустянський запитали мене, як голову тодішнього уряду, який вихід намічас наш уряд в цій ситуації. Я сказав, що для нас залишається лише один шлях — відступ в напрямі на Проскурів — Старо-Костянтинів. Вони проти цього не мали нічого. Коли ми вернулися в Камянець, то Василь Тютюнник, що саме в цей час був знову призначений командуючим Наддніпрянської армії замість Сальського, також висловився за те, щоб відступати в околицю Старо-Костянтинова.

На другий день В. Тютюнник і начальник штабу Головного Отамана (колишній професор російської академії генерального штабу) Юнаків виїхали в Проскурів, щоб там разом з Сальським остаточно вирішити, чи ми можемо боронити Камянець і як довго. Але до якогось однодушного рішення вони не прийшли. В той час, як В. Тютюнник стояв за те, щоб відступати на Проскурів і далі на Старо-Костянтинів, Юнаків і Сальський були проти цього. Вернувшись до Камянця, вони заявили Петлюрі і мені, що вважають наше становище безнадійним, що Камянця боронити не можна й відступати на Проскурів недоцільно. Армія, казали вони, буде лише фізично зтомлена, деморалізована й нічого від неї не останеться.

Я вважав, що такий погляд на справу пояснюється нерозумінням нашої загальної ситуації. Тому я запросив до себе Сальського і в розмові з ним з'ясував мій погляд на наше загальне становище. Я казав, що відступ на Старо-Костянтинів потрібний нам, як єдиний вихід для того, щоб хоч на якийсь час продовжити існування українського фронту. А коли нам це не пощастить, тоді перейдемо до партизанської боротьби на тилах ворога. В такому випадку, сказав я, разом з військом має виїхати також провідний осередок з участю відповідальніших членів уряду, втім числі його, як військового міністра.

На це Сальський сказав, що він не почуває себе придатним до партизанської боротьби, тому не може обіцяти своєї участі в такій справі. На мою думку, сказав він, відповідальніші представники уряду в теперішній ситуації повинні виїхати за кордон і там почекати кращих часів, провадячи відповідну дипломатичну акцію на користь української справи. На цьому наша розмова скінчилася.

Тим часом, для ознайомлення з становищем на фронті, до Нової Ушиці виїхали Петлюра, головний державний інспектор

Кедровський і державний секретар Шрамченко. На другий день (13. листопада) вони вернулися до Камянця з такими висновками: настрої козаків добрий, відступ на Проскурів можливий. Тоді ввечері відбулося засідання ради міністрів з участю Петлюри і Юнакова для остаточного вирішення цієї справи.

На цьому засіданні я, як головуючий, виступив з пропозицією, щоб негайно почати евакуацію Камянця на Проскурів — Старо-Костянтинів, взявши з собою лише мінімальний урядовий апарат; війську дати наказ відступати в тому ж напрямі. Указуючи на критичний стан денікінської армії, я доводив, що кожний день і година мають для нас велике значіння, бо можуть принести радикальну зміну на нашу користь. Я звертав увагу на те, що за відомостями уряду поляки в разі евакуації Камянця збираються обсадити своїм військом лінію Камянець — Проскурів, а це забезпечувало б наше праве крило з боку денікінської армії. Крім того відступ в цьому напрямі гарантував би урядові найлегші зносини в своїм делегаціями у Варшаві і Москві, що вихали туди незадовго перед листопадовою катастрофою. Тому я пропонував ні в якому разі не поспішати в ліквідацію фронту, а розташуватися на якийсь час в районі Старо-Костянтинів — Шепетівка і звідти після відпочинку та реорганізації почати нову акцію проти Денікіна. Я казав, що в даний момент для нас всякий вихід можливий, тільки не самоліквідація.

Сальський, разом з Юнаковим, відстоювали план негайної ліквідації регулярного фронту. Указуючи на безнадійність нашого становища, Сальський пропонував, щоб частину уряду вислати за кордон для продовження дипломатичної акції, а військо і решту цивільних пропустити «струмочками» через фронт ворога і таким способом утворити на Україні осередок повстанського руху, поки не надійде знову слухний час для відновлення боротьби регулярним фронтом.

Я боронив свою пропозицію, Сальський свою. Врешті план Сальського відкинуто голосами всіх проти Сальського і керуючого міністерством фінансів А. Маршинського. Міністр ісповідань Огієнко втримався від голосування. Петлюра на нараді мовчав і взагалі не заняв певної позиції. На нараді вирішено 16 листопада залишити Камянець. Разом з урядом мала виїхати лише частина урядовців. Решта урядовців, а також експедиція для виготовлення грошових знаків мали залишатися в Камянці. Обов'язки головноуповноваженого уряду на тих землях, які поляки збиралися зайняти своїм військом, доручено І. Огієнкові.

Щоб уникнути самотнього приходу польського війська без всяких умов з нашого боку, штаб Головного Отамана по згоді

в кабінетом міністрів послав польському командуванню телеграму, в якій пропонував зайняти район Кам'янця польським військом з умовою залишення в ньому української цивільної влади, збереження прав українського населення і цілості державного майна Української Народньої Республіки, яке залишається в Кам'янці.

Тим часом нашому урядові стало відомо, що Петрушевич готується до від'їзду за кордон. В зв'язку з цим у нас виникла думка, чи не настав відповідний момент для того, щоб нарешті перевести об'єднання обох армій. Нам здавалося, що Петрушевич мусів би дати на це свою згоду. Тому на другий день після згаданого засідання ради міністрів Петлюра, Шрамченко і я поїхали до Петрушевича з цією справою. Але Петрушевич рішуче відмовився зректися своєї влади над військом. В розмові з нами він самовпевнено повторив те саме, що вже не раз говорив і раніше: мовляв, бачу лише один порятунок — утворення нового уряду, в яким би міг говорити Денікін. Для нас стало ясно, що всякі надії на об'єднання обох армій марні. Це був останній момент нашої співпраці з галицьким диктатором.

На другий день (15. листопада) Петрушевич дав дозвіл ново-призначеному командуючому Галицькою армією Микитці й начальнику штабу Ціріцові на заключення окремого договору з Денікіном¹⁾. Рівночасно в Кам'янці відбувся останнє засідання Директорії в участю Петлюри, Швеця, Макаренка і членів кабінету міністрів: Мазепи, Черкаського, Шрамченка, Безпалка і Красного. На цій засіданні ухвалено постанову про від'їзд за кордон «в державних справах» членів Директорії А. Макаренка і Ф. Швеця. Згідно з цією постановою на час відсутності Макаренка і Швеця з території У. Н. Р. «верховне керування справами Республіки покладалася на Голову Директорії і Головного Отамана С. Петлюру, який іменем Директорії мав затвержувати всі закони та постанови, ухвалені радою міністрів». Окремою постановою Макаренкові і Швецеві надано широких уповноважень. Вони мали право:

1. Брати участь в Міровій Конференції в Парижі та інших міжнародних конференціях для заступництва інтересів У. Н. Р.
2. Мати вищий контроль над діяльністю всіх урядових інсти-

¹⁾ Для нових переговорів в армію Денікіна 9. листопада була вислана делегація з участю представників від обох армій. Але денікінський уповноважений ген. Шілінг заявив, що має доручення говорити тільки з галицькою делегацією. Тоді в дозволу Петрушевича галицькі делегати підписали 17. листопада в Одесі остаточний договір в денікінською командою. Своім вмістом він майже вічим не відрізнявся від попереднього.

туцій У. Н. Р. за кордоном і окремих урядових осіб з правом скорочення штатів цих інституцій і зміни розміру утримання персоналу.

3. Заключати прелімінарні договори і політично-мілітарні договори від імені У. Н. Р. в іншими державами і т. д.

На цьому ж таки засіданні була ухвалена постанова в зв'язку в писаним докладом голови Варшавської місії А. Лівіцького в справі надання йому остаточних директив. В цій постанові, яку вирішено держати покищо в тайні, говорився:

«Маючи на увазі всі умови й обставини, в яких перебував У. Н. Р. в сучасний момент, визнати необхідним дати згоду на встановлення кордонної лінії між У. Н. Р. і Республікою Польською по лінії Бертелемі через територію Галичини²⁾ і по річці Турії через територію Наддніпрянської України, а в випадку необхідности — по річці Стирі. Зазначений територіальний кордон є той максимум, на який може піти уряд.

«Щодо поставленої вимоги негайного принципового визнання урядом в справі аграрній — принципу власности, то визнати можливим лише заявити, що остаточне вирішення принципових і інших основ, на яких має бути переведена аграрна реформа, належить лише Парламенту У. Н. Р.».

На другий день почалася евакуація Кам'янця. Це був страшний день. Ще напередодні за кордон виїхали члени Директорії А. Макаренко і Ф. Швець. Вдосвіта до Румунії виїхав Петрушевич. Того ж дня рано помер від тифу міністр здоров'я Д. Одріна. Пополудні Кам'янець покинув Петлюра. Коли пригадати, що ще раніше за кордон виїхали в різних державних справах такі відповідальні члени уряду, як міністр юстиції і керуючий міністерством закорд. справ А. Лівіцький, міністр фінансів Б. Мартос і міністр народ. господарства М. Шадлун, то можна собі уявити, яким важким тягарем лягла на мої плечі ця евакуація нашої столиці. Вже пізно ввечері я почав лагодитись для від'їзду на вокзал, коли раптом до мене з'явився представник головного польського командування пср. Войнич і заявив, що польські відділи вже прибули до Кам'янця, щоб зайняти місто. Я сказав Войничеві, що наш уряд стоїть на тому становищі, яке було зазначене в телеграмі штабу Головного Отамана до польської команди. На це Войнич відповів, що польські війська якраз мають наказ зайняти Кам'янець згідно з умовами, зазначеними в телеграмі штабу Головного Отамана.

²⁾ Малася на увазі демаркаційна лінія, що її запропонувала Галицькому урядові 28. лютого 1919 року комісія держав Антанти під головуванням французького генерала Бертелемі. Ця лінія приблизно відповідала тодішній лівій фронті між українською і польською арміями.

Коли я приїхав на вокзал (десь біля 2-ої години ночі), то там вже стояли три урядові потяги, з них один — військового міністерства і другий — міністерства фінансів, готові для відїзду на Проскурів. Члени уряду, а також скорочений штат урядовців вже сиділи в вагонах і чекали, що ось-ось потяги рушать. Але де там? Чекати довелося аж до 3-ої години пополудні наступного дня. То казали, що нема паротягів, то шлях був забитий. і так без кінця.

По відїзді з Камянця справа не покращала. З Камянця до Гречан (коло 80 км.) ми їхали аж до ранку 19. листопада, тобто зі швидкістю приблизно 2 км. на годину. І це, не вважаючи на те, що на чолі потягу стояв сам тодішній міністр шляхів С. Тимошенко.

Яка була причина такої «швидкості» нашої їзди? Коли не рахувати деякої загальної руїни, що настала наслідком раптової катастрофи нашого фронту, то головну ролю тут відіграв саботаж залізно-дорсжних урядовців, здебільшого росіян та поляків. Памятаю, що майже на кожній станції керовникам потягу, в якому я їхав, доводилось буквально з револьверами в руках виривати у місцевої адміністрації пропуск на дальший проїзд.

Але в Гречанах і далі в Проскурові нас чекали ще більші «несподіванки». Коли ми приїхали в Гречани, то денікінці були вже в Богданівцях (сусідня станція біля Проскурова). Петлюра при побаченні зі мною сказав, що становище наше тяжке, бо армія потребує спочинку, тому є небездатна. Взагалі з інформацій Петлюри виходило, що Проскурів ксжного дня міг перейти в руки ворога. Я й інші члени уряду стояли за те, щоб урядові потяги негайно їхали далі на Старо-Костянтинів. Але Петлюра заявив, що мусимо почекати представника польського командування Чарноцького, який їхав сюди з Камянця після своєї подорожі до Варшаві. На думку Петлюри, Чарноцький мав привезти важні для нашої справи інформації від Пїлсудського.

На другий день Чарноцький дійсно приїхав в поїзді військового міністерства разом з Сальським. Ми всі троє негайно поїхали до Петлюри в Проскурів. В моїй присутності Чарноцький зробив доповідь Петлюрі, зміст якої був приблизно такий. Ми, поляки, вас не ліквідуємо, хоч цього домагається Антант. Ховаючи від держав Антанти своє прихильне до вас відношення, ми примушені йти на такі умови перемирря з вами, якими є останні³⁾, аби показати, що ми на вас насаїдаємо. Тому про порозуміння з нами не турбуйтеся — все буде. Умови мира будуть остаточно

³⁾ Йде мова про умови перемирря з 9. листопада, які були такі ж тяжкі для нас, як і всі попередні.

встановлені через шість тижнів, коли Пілсудський взагалі має вирішити справу цілої Росії. Мусите продержатися цих кілька тижнів. Пілсудський обіцяв допомогти вам всім, чим тільки може.

Продовжуючи свої інформації, Чарноцький сказав, що польське командування згоджується зайняти лінію Камянець — Проскурів з тим, що наше військо може розташуватися в районі Проскурів — Шепетівка — Чуднів. Крім того нам забезпечувався вільний транзит по лінії Шепетівка — Новгород-Волинський — Коростень — Житомир. З більшовиками, казав Чарноцький, закладайте покищо тільки військовий союз. Денікін гине. При зустрічі з польським військом він битися не буде. Тільки заявить протест в приводу того, що поляки зайняли Волинь і Поділля, і на тому кінець. Мусите підтримувати контакт з Румунією.

Чарноцький говорив таким тоном і наводив такі мотиви, що трудно було не повірити в щирість його слів. Після цієї його доповіді в сусідньому купе вагона відбулася коротка нарада з участю Юнакова, Василя Тютюнника, Сальського, Чарноцького і моєю. Чарноцький знову заявив тут, що лінію Проскурів — Камянець беруть поляки, а наше військо має зайняти район між Проскуровом і Чудновом з вільним транзитом через Шепетівку і Старо-Костянтинів на Камянець. Словом, обіцянок було дано багато.

Але скоро виявилось, що всі ці солодкі слова Чарноцького були не щирі. В кожному разі вони обійшлися нам дуже дорого. Через розмови з Чарноцьким наші поїзди затрималися в Гречанах більше як на два дні. Тим часом становище на фронті так погіршилося, що на Старо-Костянтинів ми вже не могли відіхати.

Коротко дальший хід подій в Гречанах і Проскурові був такий. 21. листопада пополудні наші поїзди мали вже вирушити з Гречан на Старо-Костянтинів. В цей час були одержані відомості, що на ст. Климашівці (Пашківська волость) почалося заворушення селян. Станцію заняли озброєні ватаги, які грабували ешелони з військовим майном. Пашківські селяни вже раніше були нам відомі своїми анархічними виступами. Так, на мобілізацію проти Денікіна вони не пішли. Коли у вересні 1919 року в цю волость був посланий відділ війська, щоб узяти новобранців, то селяни цей відділ роззброїли. Чому? «Ми не йдемо, казали вони, проти українського правительства, але нам набридла війна». Тепер пашківські селяни почали озброєні сутички на ст. Климашівці, бо хотіли покористуватися військовим майном, яке перевозилося в цей час в напрямі на Старо-Костянтинів.

По одержанні цих відомостей про непорядки на ст. Кліма-

шівці, ми вживали заходів, щоб негайно послати туди який-небудь військовий відділ. Але Вас. Тютюнник заявив, що на фронті критичне становище, і він не може дати ніякої озброєної сили. Тоді, щоб залагодити справу іншим шляхом, уряд негайно вислав до «Пашківців» делегацію в складі Панаса Феденка і Назара Петренка, членів Центрального Повстанського Комітету, що був утворений в літі 1919 р. в Кам'янці для координації й зв'язку з українськими повстанськими організаціями проти большевиків і Денікіна. Обидва вони знали психологію мас і вміли промовляти до розбурханої стихії. Делегація виконала своє завдання. На другий день в с. Климашівцях відбулося віче, на якому після промов Феденка і Петренка селяни заявили (і підписали відповідний протокол), що проти Українського уряду вони виступати не будуть.

Та було вже пізно! Коли по закінченні віча Феденко зателефонував з Климашівки на ст. Гречани, то там наших потягів вже не було. Сталось так, що ми мусіли покинути Гречани, не дочекавшись повороту делегації. Приблизно години через дві після від'їзду делегації, до мого вагону несподівано з'явилися керуючий канцелярією Директорії М. Миронович і осавул Головного Отамана О. Доценко. Схвильовані вони заявили, що денікінська кіннота обійшла наших юнаків, які боронили фронт, і знаходиться в 3-х верстах від Прескурова, що Головний Отаман і Чарноцький ідуть на Чорний Острів і наші потяги мають таксаж негайно вирушити в тому ж напрямі. Потяг Петлюри, додали вони, вже стоїть в Гречанах на лінії Прескурів — Волочиськ.

Я негайно покликав до себе Сальського і Тимошенка, щоб вирішити, як бути. Справа з нашими потягами ускладнялася тим, що дістатися до Чорного Острова ми могли лише через Прескурів, бо тільки звідти можна було повернути на лінію, що йде через Чорний Острів на Волочиськ. Тому Сальський запитав по телефону В. Тютюнника про становище на прескурівському фронті. Тютюнник відповів, що зможе тримати Прескурів до полудня наступного дня. Тоді ми вирішили їхати слідом за Петлюрою через Прескурів.

Але тут знову почався саботаж залізничників. Спочатку нам казали, що паротяг зіпсувався, потім, що нема палива, і так везли нас до Прескурова (всього коло 8 км.) аж до 9 годин ранку. Але верхшксьм цього саботажу була подія, що сталася на вокзалі в самому Прескурові. Коли ми туди приїхали, нас зустрів В. Тютюнник. Він заявив, що має надію вдержати Прескурів ще яких пару годин, але ксжну хвилину чекав артилерійського обстрілу з боку денікінців. Тому радив нам якнайшвидче виїздити з Прескурова.

Саме в цей момент із Гречан назустріч нашому поїзду, що вже був готовий до відїзду, раптово виїхав якийсь паротяг, що, не вважаючи на закритий семафор (показчик, що шлях не вільний), врїзався в наш потяг, розбивши два середні вагони. На щастя, обійшлося без жертв. Але шлях на Чорний Острів, як і на Гречани, був залертий розбитими вагонами.

— Хто це міг зробити? — запитав я Тютюнника.

— Хтож як не якийсь денікінець! — сказав він і почав схвильованим голосом говорити, що, мовляв, цих «приятелів» у нас всюди є досить.

Майже дві години довелося чекати, поки шлях був очищений і наш поїзд вирушив на Чорний Острів.

Свого часу, коли в березні 1919 року большевицький уряд переїздив із Харкова до Києва, то харківський «Комуніст» з приводу цього писав: «Радянське правительство і всеукраїнська че-ка переїхали до Києва. Сама історія цього переїзду показує, що в той час Україна уявляла собою суцільне повстанче («бандитське») гніздо, через яке можна було не так пересуватися, як пробиватися силсю. Не вважаючи на те, що потяг че-ка був дуже добре оабровний, довелося зміцнити його ще одним панцирним потягом і просуватися до Києва з боєм» («Комуніст» з 11. лютого 1923).

Можна без перебільшення сказати, що вся наша боротьба в роках 1917—1920 нагадувала цей большевицький переїзд із Харкова до Києва. Рїзниця була лише та, що нашому по-с-у-в-а-н-н-ю в п е р е д ставили перешкоди переважно неукраїнські елементи, в руках яких фактично перебували майже всі організаційно-технічні засоби нашої боротьби. Ми не мали своєї технічної інтелігенції, і це нам найбільше шкодило.

Коли ми виїздили з Проскурова, саме в цей час назустріч нам із Гречан їхав потяг міністерства фінансів на чолі з А. Маршинським. Знаючи від Тютюнника, що денікінці кожної хвилини могли почати обстріл проскурівського вокзалу, я дав розпорядження, щоб обидва потяги спинилися і щоб всі важніші цінності було перелсжено в потягу міністерства фінансів до потягу уряду. Це затримало нас ще на якусь годину. Тим часом денікінці почали обстрілювати Проскурів. Тоді потяги міністерства фінансів і військового міністерства, не доїзжаючи до Проскурова, повернули назад до Гречан і далі на Гусятин, де перейшли на територію Галичини.

Отже всі три урядові потяги, що прибули в Кам'янця, виїхали в Проскурова в повній цілості, коли не рахувати тих двох вагонів, що були розбиті. Ніякого грабунку чи грошей, чи якогось-

будь іншого майна з цих потягів не було зроблено ні денікінцями, ні кимсь іншим. Тому даремно деякі мемуаристи оповідають про ці події в Проскурові зовсім неправдиві, просто фантастичні речі. Так, напр., Винниченко в своїм «Відродженні Нації» (ч. III, ст. 472) пише, що «уряд з Кам'янця відступав в напрямі Проскурова по лінії залізниці. Але денікінці гнались за ним неодступно й він мусів кинути поїзд з усією державною скарбницею, яку було розграбовано населенням та денікінцями».

Так само Назарук в своїй книзі «Рік на В. Україні» (ст. 217) заявляє: «Як відомо, денікінці розграбили в листопаді 1919 р. великий скарб Петлюри, в яким було багато золота й цінних паперів англійських, французьких, американських та ін. Десята частина того скарбу була б вистарчила на заосмотрення Галицької армії».

Але «рекорду» досягнув в своєму «Літописі» О. Доценко. Невідомо, на підставі яких даних (бо сам він в той час не був у Проскурові, отже не міг бачити, як воно було в дійсності), він пише (кн. 4, ст. 326): «Добровольці вже наближались до Проскурова. На станції панував хаос і безладдя. розпочався грабіж, посипалися стріли з повітря. Залізничники, як і завжди при таких ситуаціях, порозбігалися, а один з них пустив паротяг, який вривався в вагон з державними грошми, розбив його і зійшов з колії. Мазури з околиць Проскурова почали мішками таскати державні гроші, а українські юнаки і поодинокі козаки наповнювали кишені сріблом. Сила народнього майна, гроші й архиви залишилися тут для грабіжу і надходячому ворогові».

Так пишеться історія! В дійсності ні один вагон з державними цінностями чи з яким-небудь іншим майном не був розбитий і ні одна гривня з державної скарбниці не була втрачена. Всі грошові цінності, як уже сказано, ще до обстрілу Проскурова денікінцями були переложені в запакованих скринях з потягу міністерства фінансів до пстягу уряду й евакуовані разом з цим потягом під доглядом директора евакуаційного відділу державного банку І. Шарого, І. Паливоди і коменданта потягу сотника Вербецького. На другий день окрема комісія, призначена урядом, в складі: державного секретаря Л. Шрамченка, заступника міністра народньої освіти Н. Григорієва, керуючого міністерством пошт і телеграфів І. Паливоди і товариша міністра народнього господарства Солодаря, встановила точну суму державних цінностей, що були взяті з потягу міністерства фінансів. Ця сума виносила: 190 тисяч французьких золотих франків, 39 тисяч російських золотих рублів, коло 30 тисяч царських срібних рублів, коло 1½ мільйона рублів різною російською паперовою валютою,

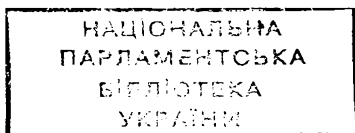
6 мільйонів карб. українських грошових знаків і 3 мільйона совітських рублів. Ось це був той «великий скарб», про який оповідають наші мемуаристи!

Так, замість Старо-Костянтинова, наш уряд, слідом за Петлюрою, опинився спочатку в Чорному Острові, потім на ст. Війтівці (в 15 км. від Збруча). Цим була зроблена непоправна помилка. Наш і без того зруйнований фронт попав тепер під останній удар завдяки свідомому небажанню поляків нам допомогти. Ще перед відіздом уряду і Петлюри з Чорного Острова туди приїхав в Волочиська невеликий польський відділ, який зайняв був залізничну станцію. Всі ми гадали, що це початок польської акції вгідно з тим планом, про який нам говорив Чарноцький в Проскурові. Але розчарування наступило швидче, ніж можна було чекати.

Чарноцький слідом за нами також приїхав до Війтівців. Але вночі він раптом, нікому про це не сказавши, відїхав на Волочиськ, забравши з собою той військовий відділ, що напередодні прибув до Чорного Острова. Відїзжаючи, він залишив на ім'я штабу Головного Отамана листа, в якому псевідомляв, що польські війська з наказу своєї головної команди мусять «з мотивів стратегічних» відступити за Збруч і там очікувати денікінських військ. Далі в листі зазначалось, що коли б український уряд разом з військом захотів перейти кордони Польщі, в такому випадку ці війська будуть роззбресені й інтерновані. В кінці листа додавалсь, що «Пан Головний Отаман може числити на гостинність польського уряду».

Цей лист Чарноцького і його раптовий відїзд були повною несподіванкою як для уряду, так і для Петлюри, що був всім цим страшно збентежений. Аджеж тепер вже не було сумніву, що це Чарноцький постарався про те, щоб Петлюра й уряд заїхали в цей сліпий кут, з якого вже не було виходу. Правда, ні я, ні інші члени уряду в той час не знали, чому власне Петлюра, без порозуміння з урядом, поспішив відїхати на Чорний Острів. Але О. Доценко в своєму «Літописі» (кн. 4, ст. 327) з приводу цього виразу зазначає: «Відїзд Головного Отамана іменно сюди відбувся для того, щоб не втратити звязку з польським звязковим старшиною, кап. Чарноцьким, який був посередником між українською головною командою і головною командою військ польських і мав полагодити цілий ряд питань, дотичних надходу добровольців, евакуації, руху армії на північний захід і вияснити позицію поляків щодо всього цього. Інший звязок на той час був унеможливлений».

Отже Чарноцький блискуче виконав своє завдання, продик-

товане йому згори: він наобіцяв нам на словах золоті гори, а фактично поставив нас ще в більш безвихідне становище. Само собою, трохи згодом поляки зайняли весь цей район від Збруча до Проскурова і навіть далі на схід, але все це вони зробили вже тоді, коли наш фронт перестав існувати. Цей польської криводушної поведінки я й досі не можу забути. Поляки постаралися все зробити, аби прискорити ліквідацію нашого фронту.

Після короткого засідання ради міністрів з участю Петлюри вирішено негайно кинути вагони і, скоротивши урядовий апарат до мінімуму, переїзджати автами та кіньми на Старо-Костянтинів. Уряд скорочено до п'яти осіб: Мазепа, Черкаський, Шрамченко, Безпалко і Красний. Одночасно Петлюра видав наказ по армії, щоб всі частини скупчувались в Старо-Костянтиніві і відходили в напрямі на Шепетівку. Щодо штабу армії було наказано: всім, хто бажає, вирушити походом з армією, решту розформувати.

Петлюра того ж дня відіхав автом на Старо-Костянтинів. Майже всі урядовці і штабові старшини, між ними от. Сінклер, полк. Капустянський і начальник постачання Бондарівський, під загальним керуванням товариша міністра внутрішніх справ П. Христюка і товариша міністра освіти Н. Григорієва, виїхали до Волочиська і далі в Польщу. Останніми на другий день покинули Війтівці члени уряду і коло 30 чоловік урядовців, які автами і кіньми помандрували на Старо-Костянтинів. Всі архиви, яких не можна було вивезти, спалено.

Події в Проскуріві й Війтівцях зруйнували той план, що був намічений нашим урядом на останньому засіданні в Кам'янці. Після того як поляки відмовилися зайняти лінію Проскурів — Дунаївці, наше військо вже не могло спинитися для реорганізації та спочинку в районі Старо-Костянтинів — Шепетівка. Бо денікінці, захопивши Проскурів, продовжували переслідувати наші відступаючі частини.

Не вважаючи на все це, уряд вважав, що ще не настав час для ліквідації регулярного фронту. Був проєкт розташувати військо десь далі на північний схід і там дати йому спочити. Тому по приїзді (26. листопада) в Старо-Костянтинів, на спільному засіданні уряду і Петлюри, з участю Юнакова, вирішено продовжити відступ в напрямі на Бердичів для того, щоб відірватися від денікінців і якнайшвидше ввійти в безпосередній зв'язок з большевицьким військом, що з півночі наступало проти армії Денікіна.

Всі ми дивилися на цей план як на останній крок для продовження боротьби регулярним фронтом. В разі успішного вико-

нання цього плану, малося на увазі транспортувати потрібну кількість грошових знаків з Берліну через Польщу, а також дістати з Кам'янця через Галичину тих 300 мільйонів гривень з літака, що в той час уже були в дорозі з Румунії до Кам'янця. Так само урядовців, які залишилися в Кам'янці та в Польщі, був намір перевезти потім сюди.

В згоді з цим планом члени уряду і Петлюра мали виїхати в напрямі на схід. Ні Петлюра, ні Юнаків нічого не висловлювали проти такого рішення. В кінці засідання Петлюра повідомив, що на 5 годин в місцевих казарнях призначена військова нарада з участю членів уряду, командирів усіх частин і представників від козацтва. «Треба, казав він, підняти настрій вояків та поінформувати їх про те, як стоїть наша справа».

На жаль, ця нарада не дала позитивних наслідків. Вона показала лише, що відступ в тяжких умовах і всі наші останні невдачі на фронті вплинули деморалізуюче на деякі військові частини. Почалася нарада моєю промовою і промовою Петлюри про внутрішнє і міжнароднє становище. В своїй промові я підкреслив, що наші невдачі зійшлися з моментом, коли почало поліпшуватись міжнароднє положення України. Я указував, що плани відбудови монархічної Росії за допомогою Антанти розбилися, армія Денікіна розпадається. В таких умовах наше завдання за всяку ціну вдержатися військово й політично на поверхні життя. Ми не можемо, казав я, йти на чужу територію, ми мусимо вдержати хоч малу частину власної землі і там дати нашій армії відпочити. Тому я кликав прогнати настрої безнадійности й одчаю і після «передешки» знову почати боротьбу з ворогами України.

Петлюра в палкій промові доказував, що наше становище не безвихідне. Нам треба, казав він, вирватись із цього тісного кутка, виспатись і відпочити, а тоді ми підемо вперед. Ми на короткий час відходимо на північ, щоб відтіль рушити на південь проти денікінських частин, які самі розпадаються. Петлюра підкреслював, що ми мусимо зберегти своє військо і що було б помилкою, коли б ми стали базуватися тільки на повстанцях. В нашій боротьбі, казав він, рішальну роль грає регулярне військо. Тому візьмемось всі до праці, щоб в цей тяжкий момент зберегти єдину надію України, нашу регулярну армію.

Після Петлюри говорив командуючий армією В. Тютюнник. Він зазначив, що перевтома війська — головна причина того катастрофального стану, в якому опинилася наша армія. Ми відступасмо, казав він, перед ворогом, який не має й 600 багнетів. Тому сором був би нам не продовжувати боротьби до остаточного загину ворога.

Тут виступив з демагогічною промовою отаман Гайдамацької бригади Волох. Волох ще в березні 1919 року, перед переходом Запорізького корпусу до Румунії, відіграв руйницьку роль в нашій армії, бажаючи повернути її до большевиків. З того часу він не переставав хитатися вправо і вліво й тепер, очевидно, рішив остаточно пірвати з фронтом Української Народньої Республіки. В своїй промові Волох заявив, що він бачить єдиний порятунок для нашої армії, це — визнати радянську форму влади на Україні і в союзі з російськими большевиками почати війну проти буржуазії цілого світу. Критикуючи діяльність уряду й командування, він особливо нарікав на «фахівців» української армії. Це вони, казав він, розкрали постачання армії, залишивши всяків без одягу та чобіт. Судячи по формі й по тону, якими промовляв Волох, це був одвертий виступ проти Петлюри, як головного отамана армії.

Коли Волох почав говорити про фахівців, Петлюра, що говорив на нараді, не витримав і перервав його промову. Після різкої відповіді, яку дали Волохові Петлюра, я і Черкаський, нарада була закрита.

Виступ Волоха на цій нараді показав, що в нашому війську готується нова авантюра. Отже треба було цю авантюру негайно зліквідувати. Для цього була повна можливість. Але коли я почав про це говорити Петлюрі, то побачив, що він, як і завжди в таких випадках, ухилився від рішучих заходів. Як колись в Рівному перед виступом Оскілка, так тепер він обмежився лише наказом, щоб Волох з Гайдамаками залишався в районі Старо-Костянтинова в підлеглих командуючому Запорізькою групою. Але Волох цього наказу не виконав. Того ж дня він подався з Гайдамаками до Любару, куди якраз мали переїхати Петлюра, уряд і штаб армії на чолі з В. Тютюнником.

Тим часом я помітив, що виступ Волоха і всі останні події несприятливо вплинули на настрої Петлюри. Завжди бадьорий і повний енергії, він тепер зробився байдужий до всього того, що діялося навкруги нього. Під впливом цих настроїв, очевидно, він прийняв рішення їхати за кордон. В кожному разі тут, в Старо-Костянтинові, я вперше довідався про намір Петлюри виїхати за кордон. Коли на другий день після згаданої військової наради члени уряду зішлись в помешканні Петлюри для спільної з ним наради щодо дальшого плану боротьби, то Юнаків покликав мене в окрему кімнату і почав говорити, що Петлюра, на його думку, мусить виїхати за кордон, що там він може зробити більше для української справи, ніж тут на Україні, де мовляв, тепер на якийсь час його присутність не є необхідна. Юнаків зазначив при цім,

що без згоди уряду Петлюра за кордон не поїде. Я сказав Юнакову що поставлю цю справу на обговорення уряду.

Того ж дня я мав ще одну нагоду переконатися в тому, що Петлюра справді переживав в цей час якусь внутрішню кризу й збирався виїхати за кордон. Сталося так, що члени уряду: Шрамченко, Черкаський, Безпалко і Красний після наради у Петлюри виїхали до Любару. Я залишився в Старо-Костянтинові, щоб написати листа до голови нашої місії в Варшаві А. Лівницького, куди якраз їхав кур'єр. Пізно вночі Петлюра прислав до мене свого осаула Доценка з проською, щоб я негайно приїхав до нього в важливій державній справі.

В кімнаті, де відбулося побачення, крім Петлюри був отаман Андрій Мельник. В його присутності Петлюра дав мені прочитати проєкт свого листа до уряду, в якому заявляв, що при тих обставинах, які склалися, він вважає необхідним відійти від державних справ, а тому передає свої уповноваження, як голова Директорії і головний отаман, раді міністрів під моїм головуванням.

Я запитав Петлюру про мотиви такого рішення. Він сказав: «Я бачу, що для збереження нашої армії необхідний контакт з совітською армією, а тут, очевидно, на перешкоді буде моя особа. Крім того контакт з більшовиками напевне вимагатиме зміни нашої політики, а я не хотів би цим компромітувати ні себе, ні до певної міри українського руху, що ввесь час ішов під прапором справжнього демократизму. Нарешті в теперішніх обставинах все може бути: можуть мене убити десь по дорозі або я можу сам застрілитись⁴⁾».

Вислухавши Петлюру, я категорично заявив, що відмовляюся прийняти його пропозицію. Я сказав, що вважаю таке рішення помилковим і небезпечним для української справи. В нашій теперішній ситуації, казав я, може бути два виходи: або ліквідація державного центру взагалі, в такому випадку не один з нас може відійти від активної праці, або продовження організованої боротьби, тоді відхід головного отамана зовсім не до речі, бо вояки наші тоді скажуть: «Петлюра покинув поле бою, отож і нам нема чого далі залишатися в армії». Врешті, доводив я, ми ще не знаємо, чи взагалі дійде до якогось контакту між нами і більшовиками. А коли б і дійшло, то це ще не значить, що ми мусимо змінити свою політику.

⁴⁾ З цих слів Петлюри видно, що він не мав ілюзій щодо своєї подорожі до Варшави. Вже пізніше, на еміграції, мені напр. оповідали, що Петлюра підчас свого перебування в Варшаві не раз хотів утекти з Польщі й тільки А. Лівницький, як голова української місії в Варшаві, настояв на тому, щоб він цього не робив.

Мельник відстоював пропозицію Петлюри⁵⁾. Але після докладнішої розмови Петлюра взяв свою заяву назад.

Цей перелом у настроях Петлюри віщував недобрі наслідки. Вже на другий день, відїзжаючи з Старо-Костянтинова, я довідався, що в Любарі отамани Данченко і Божко затівають якусь авантюру. Вони ширили інформації, що, мовляв, правительства вже нема, бо всі розбіглися, що Петлюра захворів і кудись виїхав і т. д. Мало того. Вони приступили вже до утворення своєї «влади»: перетворили Волинський Губерніяльний Повстанський Комітет в «Волинську Краву Революційну Раду» на чолі з місцевим боротьбистом Ковалем і з участю представників від свєї військової групи, в якій начальником штабу був Божко.

Треба вазначити, що «Запорізька Січ» Божка була розформована ще в вересні 1919 року за невиконання наказів, а сам Божко з наказу Вас. Тютюнника був заарештований і відданий під військової суд. На його просьбу Петлюра видав наказ про помилування. Але все це не змінило свавільної вдачі Божка, і коли сталася листопадова катастрофа, він разом з деякими іншими «отаманами» став шукати порятунку для України в організації української армії під червоним прапором.

Данченко був людиною авантюрної вдачі. До Любару він попав разом з Божком після того, як в середині листопаду, в звязку з катастрофою на нашому фронті, В. Тютюнник призначив його, як волиняка, що знав місцеві умови і людей, головнокомандуючим повстанцями на Волині. Перед тим він командував окремою частиною Запорізької групи. Перед відїздом на Волинь Данченко порозумівся з Волохом і Божком. Всі три «отамани» мріяли про владу «рад» і бачили вихід із ситуації в порозумінні з большевиками. Тимто Данченко і Божко йшли тепер в Любарі в спілці в місцевими комуністами.

До Любару я приїхав разом з своїм урядовцем для доручень Ю. Чубуком десь коло 6 години ввечері 28. листопада. Саме в цей час там засідала Волинська Рада з участю Данченка і Божка. Довідавшись про мій приїзд, Божко зараз же прийшов до мене. Він мав переляканий вигляд, і видно було, що почував себе ніяково. Признався мені, що Данченкові він не вірить і пішов до нього лише через те, що не було, мовляв, іншого виходу. Я радив йому не звязуватися з Данченком і відійти від нього. Через якийсь час прийшов Данченко і з великим самовпевненням заявив мені, що, мовляв, з ним ведуть переговори боротьбисти й представ-

⁵⁾ А. Мельник був в цей час заступником Б. Коновальця, командуючого корпусом Січових Стрільців. З цього я виводив, що Петлюра робив мені свою пропозицію в порозумінні з командою Січових Стрільців.

ники большевицької влади в Житомирі і що напевне скоро прийде до порозуміння.

З цих розмов з Данченком і Бєжком я побачив, що якась авантюра дійсно готується. Це був зручний момент для ліквідації їх планів, бо Волоха ще не було в Любарі. Тому, коли на другий день приїхав Петлюра, а за ним В. Тютюнник з своїм штабом, я поінформував їх про ситуацію в Любарі і просив вжити необхідних заходів проти авантюристів. Вони обіцяли це зробити, але не зробили. Петлюра старався мирним шляхом уникнути нового заколоту. Тютюнник виправдувався тим, що всі військові частини були розташовані поза Любаром, в самому ж Любарі находилась лише охорона Головного Отамана та юнацька школа під командою полк. Вержбицького. Тим часом до Любара прийшов Волох з своїми Гайдамаками. Це відразу надало сміливости «отаманському тріумвіратові».

На другий день (31. листопада) Волох і Данченко з'явилися до мене буцімто з жалобсю, що, мовляв, уряд готує проти них репресії. В дальшій розмові заявили, що, на їх думку, наша справа не може далі вестися старими шляхами, що треба якнайшвидче змінити дотеперішню політику уряду й об'єднатися з большевиками. Інакше, мовляв, вони з своїм військом залишать армію і вийдуть з Любара.

На це я сказав, що уряд добре знає, яку в даний момент треба провадити політику й ніяких протидержавних виступів не допустить.

Після цієї розмови я знову попередив Петлюру і В. Тютюнника, що отаманську затію треба негайно зліквідувати. Але ні Тютюнник, ні Петлюра знову ніяких заходів не вжили. «Отамани» ставали все сміливіші. На другий день Волох влаштував прилюдний парад своєму війську, вивісивши червоний прапор з написом «Хай живе радянська влада на Україні». Так само свою промову до війська він закінчив большевицькими гаслами. Рівночасно він прислав листа Петлюрі, в якому вимагав відмовитися від влади і передати йому армію.

Тільки після цього був даний наказ Юнацькій Школі роззброїти військо отаманів, а їх самих заарештувати. Рівночасно наказано Ю. Тютюнникові негайно прибути з своєю частиною в Любар. Але було вже пізно. Тютюнник не зміг за один день дістатися з с. Мацієвичі до Любару, а Юнаки під впливом свого командира Вержбицького, що був у змові з отаманами, не виконали даного їм наказу, бо хиталися й не знали, як їм поступити. Цим скористалися змовники й над ранок 2. грудня захопили державну скарбницю (коло 2½ мільйонів українських карбованців

і до 30 тисяч срібних царських рублів), що знаходилась на пошті під охороною Юнаків. Був знову даний наказ Вержбицькому відібрати скарбницю й ліквідувати виступ отаманів. Але Вержбицький, замість виконання наказу, скликав мітинг Юнаків, на якому прийнято постанову «утриматися від проливу крові». Тоді Петлюра послав півсотню своєї охорони. Але й це не допомогло. Отамани з скарбницею і з частиною охорони Петлюри, що перейшла на їх бік, покинули Любар і подалися з своїм військом в напрямі на Чуднів для зєднання з большевиками.

Щоб уникнути нових «несподіванок», Петлюра, В. Тютюнник з своїм штабом і уряд негайно виїхали до сусіднього села Нова Чорторія, де стояли Січові Стрільці.

Події в Любарі показали, що ми існувати як регулярна армія не могли. Щоб зберегти решту армії від демсралізації й розкладу, треба було негайно переходити до інших форм боротьби. Для вирішення цієї справи по переїзді в Нову Чорторію зібралася нарада з участю Петлюри, членів уряду (Мазепа, Шрамченко-Черкаський) і представників війська (В. Тютюнник, Б. Коновалець, А. Мельник). Я виступив з пропозицією, щоб негайно перейти до партизанських способів боротьби. Всі присутні піддержали цю думку⁶⁾.

На другий день в зв'язку з цим рішенням уряд ухвалив окрему відозву до населення України, яку підписав Петлюра і всі члени уряду. Текст цієї відозви виробили О. Безпалко та П. Феденко. Вона була підписана в Чорторії, але навмисне датована 2. грудня в Любарі, щоб уникнути немилозвучної назви «Чорторія». Ось ця відозва:

«Від Правительства Української Народньої Республіки.

В будіванню Самостійної Української Народньої Республіки в сей момент кінчається один період — період нечуваної геройської боротьби і великих страждань українського народу. Доля судила, що український народ на шляху до самостійного життя не мав реальної підтримки серед держав світу. Територія України вважалася і вважається, як принадна здобич для ксжного, хто може свої бажання піддержати оружною силою, а не як хага вільного українського народу і свободних, рівноправних меншостей цієї країни.

⁶⁾ Під час цієї наради були видані уповноваження новій військовій делегації до большевицького фронту в складі Ю. Ярослава, Камінського і Н. Петренка, які того ж дня виїхали в Житомир. Делегація була сформована ще в Любарі в зв'язку з рішенням уряду відступати з військом в район Бердичева.

Російські комуністи бажають за допомогою матеріяльних багатств України піддержати свою СРСРську Республіку. Російські контр-революціонери почали відновлення російської царської імперії походом на Україну. Імперіялістичні держави Європи будують свою політику на Сході через поневолення України. Тому не дивно, що український народ, полишений лише на власні сили, не міг досі твердо стати на ноги в будівництві своєї держави.

З моменту евакуації Києва, після повалення гетьманського насильства, Українська Народня Республіка була вічно під страшною загрозою захоплення ворогами. І лише завдяки надзвичайному героїзмові народу і війська держалися ми проти наших противників.

За час цієї боротьби в боях полягло велике число нашого вояцтва, а ще більше вірних синів України загинуло від усяких заразних хвороб. Держави світу не тільки байдуже дивилися на це, що український народ гине без всяких санітарних засобів, а навіть забороняли привозити на Україну потрібні нашому війську лікарства.

Правительство Української Народньої Республіки і республіканське військо, які заводили лад і порядок на території України, не були в силі виконати свої завдання, бо буржуазно-демократична Європа відрізала нашу територію від взаїмовідносин з світом, в наслідок чого наш край знову кинутий в чорну, страшну анархію.

Через все те наше державне діло стояло многократно перед катастрофою: в січні 1919 року — в Києві, в лютім — в Винниці, в травні — в Волочиську, в червні — в Кам'янці. Все це етапи українського народу по дорозі на Голгсфту.

Бичований і знемсжений піднімався він в своїм зав'язті до свого самостійного життя, до носих спроб стати вільним і рівноправним громадянином світу. І напевно наше робітниче і селянське військо виконало б свої завдання, коли б тяжкий іспит історії не знесилив матеріяльно і морально наших організованих сил.

Перехід Галицької армії на сторону Денікіна поставив нашу армію в надзвичайно тяжке стратегічне положення, бо одночасно з передачею ворогові сили військового майна для його наступу була відкрита наша головна комунікаційна лінія.

Це примусило державний апарат нашої Республіки і військо залишити район Кам'янця, Проскурова та Старо-Константинова і перейти в місцевість, де би наша армія могла відпочити, поправитись і знову, як організована і дисциплінована сила, піти в на-

регулярного фронту. Всі члени уряду (це було 5. грудня) висловились в тому напрямі, що на цей переходовий час подорож Петлюри за кордон є доцільна. Указувалось на те, що в зв'язку з ліквідацією українського фронту треба насамперед зберегти міжнародне становище України, а головню запобігти хаосу та дезорганізації серед наших місій за кордоном. Крім того малося на увазі, що за допомогою Петлюри вдасться перевести за кордоном хоч невеликі формування з наших полонених⁸⁾. Для координування діяльності Петлюри з урядом ухвалено делегувати за кордон двох членів уряду: Л. Шрамченка і О. Безпалка⁹⁾.

Та саме коли це засідання уряду закінчилсь, Петлюра покликав мене і сказав, що на завтрашній військовій нараді він вже не зможе бути. Він показав мені листа від Крушинського, який повідомляв, що Пілсудський дозволив вільний проїзд до Варшави Головному Отаманові, начальникові його штабу та двом його осаулам і що сьогодні ввечері буде готовий для них окремий вагон в Шепетівці. «Я мушу, сказав Петлюра, їхати сьогодні, бо потім може розбитися вже налагоджений план переїзду». Я поінформував Петлюру про постанову уряду, зокрема про те, що Шрамченкові і Безпалкові доручено їхати разом з ним. Петлюра, очевидно, був проти цього, бо сказав: «Для Шрамченка і Безпалка ще треба просити дозволу на їх візд до Польщі і в разі відмови можуть бути неприємности». Петлюра просив мене прийти до нього перед відїздом, який був призначений на 9 годин вечера.

Виходячи від Петлюри, я нагадав йому, що на завтрашній військовій нараді між іншим має вирішатись справа призначення нового командуючого армією в зв'язку з новими завданнями, які одержує військо. Я просив Петлюру побачитися до свого відїзду

⁸⁾ Як відомо, в той час за кордоном, в Угорщині, Німеччині, Італії та деяких інших державах, знаходилась досить значна кількість українських полонених з часів світової війни. В одній лише Італії восени 1919 року зареєстровано їх понад 35 тисяч чоловік. Для організації та перевозки цих вояків на Україну в Італії існувала окрема українська місія на чолі з О. Севрюком.

⁹⁾ Не знаю, чим це пояснити, але Петлюра про свій відїзд з України в одному з своїх листів до наших послів за кордоном з 4 березня 1920 р. (див. «Літопис» Доценка, кн. 5, ст. 380) писав:

«Мій відїзд з України стався в наслідок військово-державної наради за участю п. п. Міністрів, Начальників всіх Дивізій Дієвої Армії в м. Любарі 3-го грудня 1919 року (йде мова, очевидно, про нараду 4. грудня в Чорторії, бо ніякої «військово-державної наради» в Любарі не було — І. М.). Нарада та під моїм головуванням прийшла до необхідности — перемінити методи провадження боротьби з ворогами української державности, а мені виїхати за кордон для провадження державної акції».

Це твердження Петлюри помилкове. Нарада 4. грудня зовсім не займалася справою його відїзду за кордон.

в В. Тютюнником і залагодити цю справу. Він обіцяв це зробити.

Коли в призначену годину я прийшов до Петлюри, то він уже був готовий до від'їзду. Привітавшись зі мною, він приніс з сусідньої кімнати звичайну козацьку шинелю і, даючи мені, сказав: «Ось вам, Ісак Прохорович, моя шинеля. Візьміть її з собою в дорозу. Це шинеля щаслива. Ось дивіться, сказав він, показуючи на дірку в передній частині шинелі приблизно на висоті грудей, куля пройшла через шинелю, а мене не ранила. Це було, коли ми боронили Київський арсенал від большевиків. Я певен, що й вам вона придасться. Тільки, броне Боже, не загу-біть її і привезіть назад».

Я взяв шинелю, подякував. Вона дійсно придалася мені потім під час подорожей по Україні. Але в цей момент мене турбувала справа завтрашньої військової наради. Тсму я спитав Петлюру, чи він залагодив справу з командуючим армією. З неясної відповіді Петлюри я побачив, що справа не залагоджена. Тоді я запропонував йому та Юнакову, який був присутній при цій розмові, щоб вони написали наказ про призначення Омеляновича-Павленка командуючим армією, а Ю. Тютюнника його заступником. Вони це зробили.

Оскільки я знав М. Омеляновича-Павленка і Ю. Тютюнника, вони, на мою думку, найбільше надавалися для керування армією в нових умовах: Омелянович-Павленко був добрий військовий фахівець, а Тютюнник — талановитий, досвідчений партизан, який до всього того досить добре розбирався в тогочасній політичній ситуації на Україні. Тсму, коли Петлюра і Юнаків підписали наказ про їх призначення, я був спокійний за долю нашої армії в запіллі ворога.

За дві години Петлюра відіхав. Які він мав плани, покидаючи Україну, мені остался невідсним. Відіхав спокійний, мовчазний. Ані слова не сказав ні про те, що маємо робити на Україні, ні про те, яка саме мета його подорожі за кордон¹⁰⁾.

Після раптового від'їзду Петлюри Шрамченко і Безпалко відмовилися їхати до Варшави.

¹⁰⁾ О. Доценко в своєму «Літописі» (кн. 4, ст. 356) пише, що нібито Петлюра, відізнаючи за кордон, «давав розпорядження правительству про те, що мають робити на Україні, про зв'язок та план своєї роботи за кордоном» і т. д. Це рішуче не відповідає правді. Взагалі треба сказати, що автор «Літопису» дуже «вільно» описує перебіг подій і фактів і своїми оцінками та коментаріями до тих документів, які подає в своїй книзі, лише затемнює справжній хід революційної боротьби на Україні. Що правда, він намагається всюди виправдати, захистити Петлюру. Але, на мою думку, Петлюра такої «оборони» не потребує.

День після від'їзду Петлюри був для мене дуже тяжкий. Багато сил треба було докласти для того, щоб і ті рештки армії, що залишилися (коло 10.000 людей), не розійшлися, хто куди хотів. Причиною невдоволення військових був несподіваний від'їзд Петлюри за кордон.

Вже зранку до Чорторії зіхались всі командуючі групами для остаточного вирішення справи дальшої боротьби. Довідавшись, що В. Тютюнник занедужав і лежить хворий (саме тоді у нього починався тиф, від якого він незабаром, 19 грудня 1919 року, помер в Рівному на Волині), я пішов до нього, щоб умовитися щодо сьогоднішньої військової наради.

У Тютюнника я застав Є. Коновальця. Обидва вони зустріли мене якісь невдоволені. Коновалець зараз же мене запитав: «Пане премєре, де Головний Отаман?»

Я подивився на їх обох і зрозумів, у чім справа.

— А хіба ви, сказав я, не бачились вчора з Головним Отаманом і не говорили з ним перед його від'їздом?

— Не бачились і нічого не знали про його від'їзд.

Я поінформував їх, як стояла справа з від'їздом Петлюри. В. Тютюнник обіцяв прийти на нараду, але заявив, що є перетомлений і хворий, тому просив звільнити його надалі від обов'язків командуючого армією.

Нарада відбулася під моїм головуванням, в дуже напруженій і тяжкій атмосфері. Крім членів уряду, були присутні всі командуючі групами на чолі з Василем Тютюнником. Особливе хвилювання серед учасників наради викликала вістка, що поляки захопили наш броневик на сусідній станції Миропіль і забирають також майно нашого постачання, заявляючи при цьому, що роблять це з наказу Головного Отамана¹¹⁾. З великими труднощами вдалося довести нараду до кінця. Вирішено одностайно почати похід в запілля ворога.

На мій запит, чи бажано, щоб правительством перебувало постійно при війську, командуючі групами висловились проти цього. Указували на те, що це притягало б увагу ворога до армії, а крім того звязувало б рухливість частин, яка мусить бути якнайбільшою при партизанській боротьбі. Тому ухвалено, що уряд має перебувати окремо від армії, але делегує до кожної дивізії своїх політичних референтів, які мали провадити політичну роботу серед населення і піддержувати зв'язок з правительством.

¹¹⁾ Поляки дійсно взяли тоді на ст. Миропіль наш броневик, бо без цього відмовлялися перепустити «якогось» там українця. Петлюра їхав до ст. Полонне під чужим прізвищем.

З командуючим армією я умовився, що представники уряду й армії в міру потреби будуть зіздитися для взаємного контакту. Перша така зустріч була призначена в Липівці 15. грудня. Референтами до армії я призначив: П. Феденка, В. Скляра, Ю. Чубука, М. Гарасима, Загурського, М. Левицького і В. Совенка. На цьому нарада скінчилася. Члени уряду покинули Чорторию. На другий день армія вирушила в Зимовий похід.

II. ГАЛИЦЬКА АРМІЯ НА РОЗДОРІЖЖІ.

«Нова політика» російських більшовиків на Україні. Останні дні денікінської влади в Винниці. Моє побачення з Ю. Тютюнником у Липівці. Договір 24. грудня 1919 року про злуку обох армій. Відозва «Всеукраїнського Революційного Комітету». Нова хвиля українського радянськості. Боротьби в Волох. Плани українських соц.-революціонерів і нарада членів уряду У. Н. Р. в Літині. У Винниці перед приходом більшовиків. Недала подорож до армії. Нарада в Брацлаві. Перехід Галицької армії до більшовиків. Відхід українських соц.-революціонерів від активної праці в уряді. Моя подорож до Кам'янця.

В той час, як Наддніпрянська армія починала свій героїчний марш в запілля ворога, совітська Москва готувала нову окупацію України. На цей раз, під впливом своїх помилок та невдач, які виявилися в 1919 році, московські більшовики йшли на Україну з новими гаслами і новою національною політикою для того, щоб потягнути українські народні маси за собою.

Вже 6. грудня, тобто якраз в день початку Зимового походу, Центральний Комітет російської комуністичної партії ухвалив постанову, якою фактично була започаткована доба т. зв. «українізації України». В цій постанові говорилося:

«Неухильно переводячи принцип самосозначення націй, Центральний Комітет вважає необхідним ще раз підтвердити, що російська комуністична партія стоїть на становищі признання самостійності української соціалістичної совітської республіки.

«З огляду на те, що українська культура (мова, школа й т. д.) на протязі століть придушувалася царатом і експлуаторськими класами Росії, Ц. К. російської комуністичної партії ставить в обов'язок усім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови й культури. Оскільки на ґрунті многовікового пригноблення серед українських мас спостерігаються націоналістичні тенденції, члени російської комуністичної партії обов'язані ставитися до них з надзвичайною терпимістю й обережністю. Члени російської комуністичної партії на території України повинні учитися

й зноситись у всіх радянських установах на рідній мові, проти-ділаючи спробам штучними засобами відтиснути українську мову на другий план, прямуючи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти працюючих мас».

І далі: «Негаймо мають бути вжиті заходи, щоб у всіх радянських установах була потрібна кількість урядовців, які знають українську мову, й щоб надалі всі службовці вміли говорити по українськи».

В цій же постанові в справі земельної політики на Україні наказувалося: «Радянські господарства будувати тільки в необхідних розмірах, рахуючись з життєвими інтересами місцевого селянства. В справі об'єднання селян у комуни, артилі й т. ін. суворо переводити політику партії, яка не припускає в цьому відношенні ніякого присилування, передаючи це виключно на вільне вирішення самих селян і суворо караючи за всякі спроби внести в цю справу засоби примусу».

В згоді з цією постановою Троцький видав проклямацію до червоних російських військ, що наступали на Україну, в якій заявляв, що червона армія йде на Україну для «визволення, а не поневолення». Проклямація кінчалася словами «Нехай живе совітська незалежна Україна».

Так само Ленін у своєму «листі до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіном» в 4. січня 1920 р. писав, що «незалежність України визнана і всеросійським центральним комітетом Російської Соціалістичної Федеративної Совітської Республіки, і російською комуністичною партією»

Отже український національний рух, що з такою силою виявився в 1919 році, примусив російських большевиків звернути на себе увагу. Ще не так давно провідники російської комуністичної партії вважали українську мову й культуру за «реакційну вигадку української буржуазії». Тепер вони самі мусли признати українські культурно-національні домагання і навіть проклямувати гасло «самостійної України». Так само в земельній політиці, замість примусової комуни, вони заговорили тепер про «вільне вирішення» цієї справи самими селянами.

Всі ці «українофільські» заяви російських большевиків були очевидною уступкою українським масам. Але фактично вони мали своїм завданням при спати увагу цих мас. Вже в своїй вгадуваній резолюції російська комуністична партія недвозначно проголошувала, що «найважливішим завданням совітського будівництва на Україні» є — відібрати зброю у населення й «зосередити її в руках робітничо-селянської червоної армії», тобто іншими словами, знову окупувати Україну.

Не вважаючи на це, «нова політика» Світської Росії на Україні посягла великі ілюзії серед деяких українців. Багацько навіть визначніших українських діячів повірило в щирість большевицьких заяв і почало кликати всіх до мирної співпраці з большевицькою Москвою. В атмосфері цих совітофільських настроїв, як серед галичан, так і наддніпрянців, проходить майже ціла доба Зимового походу, поки життя не показало, що комуністична Москва, поза всякими солодкими словами та декляраціями, в дійсності продовжувала переводити свої старі заборчі плани супроти України.

Свій похід в запілля ворога Наддніпрянська армія почала проривом денікінського фронту на лінії між Козятином і Калинівкою і далі швидким маршем в напрямі на південний схід. За тиждень армія була вже в районі Липівця. Це викликало величезну паніку серед денікінців. Вже й без того на територіях, зайятих денікінською армією, фактично панувало беззастава. Тепер несподіваний вихід нашого війська в район Липовецького повіту спричинився до ще більшого хаосу й руїни в денікінському запіллі. Я мав нагоду сам спостерігати це підчас своєї подорожі в Винниці до Липівця в середині грудня 1919 року.

З Любара я приїхав до Винниці, коли там ще не було відомо про похід нашої армії в запілля ворога. Місто було переповнене денікінським військом. Але вже за два дні (14. грудня) почалася евакуація Винниці. Саме в цей час я мав їхати в Липовець для побачення з командою нашої армії. Тому що візника не можна було знайти, я пішов пішки, взявши з собою одного з бувших козаків української армії. Аж до самого Липівця (коло 30 км.) ми не бачили ніяких ознак денікінської влади. Лише по деяких селах, як Гуменне, Михайлівка тощо, стояли галицькі частини. Селяни жалілися, що крім реквізицій та грабунків вони ніякої влади не чують і не бачуть.

Всюди, де ми проходили, панувала страшна пошесть тифу. Рідко можна було знайти хату для ночівлі, де б не було хвсрих; смертність була дуже велика. Селяни оповідали, що світова війна забрала менше людей, ніж ця пошесть тифу. Були родини, де майже всі повмирили або лежали хворі на тиф. Умирили переважно мужчини середнього віку.

Недалеко перед Липовцем ми довідались від одної селянки, яка йшла з міста, що в минулу ніч всі представники денікінської влади раптово покинули місто, бо в сусідньому селі, Вахнівці, почувало «військо Тютюнника». Селянка не помилилася. Коли ми прийшли до Липівця, то якраз з другого кінця міста входила

кіннота Київської групи. Слідом за нею приїхав начальник групи Ю. Тютюнник разом з політичними референтами П. Феденком, Ю. Чубуком і В. Скляром.

Омелянович-Павленко не міг приїхати, тому прислав мені листа (з 14. грудня), в якому між іншим писав: «Наш рух покищо для всіх повна несподіванка і при удачі буде мати для лівого крила денікінської армії великі наслідки. Залізниця Ксзятин — Винниця в деяких місцях була зруйнована; постачання 14. дивізії попало в наші руки — єсть полонені. Коли у добровольців маються резерви, то в районі Липовець і ст. Погребище мсжуть бути серйозні бої. Коли цього не буде — крах лівого крила добровольців — обовязково. Галичане ставляться прихильно. Ми запевнили їх, що в недалекому часі вони будуть з нами. . Населення ставиться тут прихильно; з харчами турбот не багато».

З Тютюнником я мав у Липівці довшу розмову, підчас якої мав нагоду ближче познайомитися з цим визначним учасником нашої бсротьби 1919 року. Невисокого зросту, міцно збудований, хоч взагалі непоказний, руснявий, з голубими очима, червоний на обличчі і з енергійним підборіддям, він приваблював до себе своєю безпссередністю й щирим захопленням нашою визвольною справою. Це був молодий ще чоловік (років коло 30), але з сильною волею і значним організаційним хистом. Пригадую, коли він прибув улітку 1919 року з того боку фронту до нашої армії, то в короткий час сформував Київську групу, завівши в ній зразкову дисципліну і послух. Як людина, що вийшла з села, Тютюнник добре розумів соціяльну основу тодішнього революційного руху на Україні. Очевидно, це було причиною того, що на початку 1919 року він разом з повстанським отаманом Григоріввим пішов був з большевиками. Але швидко потім вилікувався від большевицьких ілюзій і став цілком реально дивитися на тодішні революційні події на Україні. Взагалі Тютюнник любив говсрити на політичні теми й його оцінки політичної ситуації виявляли в ньому здібності не тільки видатного всяка, але й політично думаючої людини. Майже у всіх важніших питаннях він солідарізувався з політикою нашого уряду.

В розмові зо мною Тютюнник сказав, що в звязку з походом в центр України у нашого війська значно піднявся настрій. Тютюнник вірив, що армія наша не розпадеться і продержиться до слушного часу. Він ствержував, що всюди, де наша армія зустрічалась в галицькими частинами, галичане ставились до нас дуже прихильно. Відношення до нас, казав він, таке неначе ніякого союзу з Денікіном у Галицької армії нема.

Треба сказати, що в масах Галицької армії ввесь час було

сильне бажання відновити боротьбу соборним фронтом. Ще коли наш уряд був у Любарі, то від деяких галицьких частин доходили відомості, що вони хочуть зєднатися з Наддніпрянською армією для боротьби з Денікіном. Тільки через події в Любарі тоді ні до яких конкретних переговорів в цій справі не дійшло. Тепер, коли наша армія несподівано опинилася в заплілі Денікіна, ця тяга галичан до злуки з Наддніпрянською армією ще збільшилася. В звязку з цим одночасно з Тютюнником до мене приїхали в Винниці в Липовець представники окремої ініціативної комісії для підготовки злуки обох армій — Д. Сухенко (український соц.-революціонер) і Мих. Балицький (галицький радикал). Вони заявили мені, що галичане незадоволені своїм перебуванням у Денікіна і що більшість старшин і козаків навіть не знали того, як стався їх перехід до Денікіна. Тому загальне бажання вірвати з Денікіном і знову зєднатися з Наддніпрянською армією.

Я сказав Сухенкові і Балицькому, що дуже вітаю їхню ініціативу щодо обєднання обох армій і з свого боку обіцяв їм повну піддержку в цій справі. Через Тютюнника я передав листа Омеляновичеві-Павленкові, в якому просив негайно вислати своїх делегатів до Винниці для переговорів з представниками Галицької армії. Разом з тим я доручив політичному референтові П. Феденкові виїхати з Сухенком і Балицьким в Винницю для участі в згаданій комісії щодо обєднання обох армій.

На другий день я теж вернувся назад до Винниці. Мені хотілося прискорити справу обєднання армій, а крім того я чекав відомостей від наших делегацій, що ще в Кам'янця, потім з Чорторії виїхали до большевицького фронту.

Справа обєднання армій, з формального боку, була дуже швидко доведена до кінця. Вже 22. грудня до Винниці приїхала делегація від Наддніпрянської армії в складі полк. Никонова, полк. Вишневського, чет. Макаренка і чет. Веремієнка. В цей час денікінці вже залишили Винницю, відступаючи на південь під натиском большевиків. Тому переговори були короткі, і вже 24. грудня підписано договір про злуку обох армій. Згідно з цим договором до уряду УНР мали вступити по одному представникові від Наддніпрянської і Галицької армій. Командуючим обєднаної армії мав бути Омелянович-Павленко, начальником штабу — галичанин по виборі командуючого в порозумінні з Начальною Командою Галицької армії, головним інтендантом намічався галичанин, його помішником — наддніпрянець. З боку Галицької армії договір підписали от. Омелян Лисняк і чет. Дмитро Палів.

Того ж дня члени наддніпрянської делегації, Вишневський

і Макаренко, виїхали назад до армії з текстом договору і з листом від мене для Омеляновича-Павленка. Голова делегації Никонів залишився в Винниці для зв'язку з урядом. В своєму листі до Омеляновича-Павленка я писав, що треба негайно, на підставі договору, утворити спільне командування для обох армій і почати координувати свої військові операції з рухом Галицької армії.

В зв'язку з підписанням договору я одержав на другий день таку заяву, за підписом от. Лисняка, до правительства УНР з 23. грудня 1919 року:

«Галицька українська армія переходить з днем зформування уряду УНР в його повне розпорядження і виконує його накази до того часу, доки вона не буде відкликана до Галичини в порозумінні з урядом УНР. Фактичний розрив ГУА з Добрармією має наступити в найкоротшому часі, в моменті, в якому уряд УНР і Начальна Команда ГУА з практичних і стратегічних обставин уважатимуть це за відповідне. Галицька українська армія входить у склад об'єднаної армії УНР під спільним командуванням, задержуючи при цьому свою організаційну окремішність. НК ГУА домагається від уряду УНР реабілітації армії і її теперішнього вождя генерала Тарнавського¹²⁾ перед українським народом».

Рівночасно я одержав на ім'я правительства УНР заяву самого Тарнавського (теж з 23. грудня), в якій говорилося:

«Начальна Команда ГУА зобов'язується отримати в міру можливості задержати в своїх віданнях район: Винниця, Жмеринка, Вапнярка з метою забезпечення адміністративної праці уряду УНР та удержання публічного ладу й порядку в згаданій районі».

Отже справа об'єднання армій стояла неначебто на добрій дорозі. І коли б після підписання договору Галицька армія негайно вирушила на схід для з'єднання з армією Наддніпрянською або, навпаки, Наддніпрянська армія змінила свій напрямок і повернула в район розташування галицьких частин, то об'єднання могло стати фактом. Але до цього не дійшло. Галицька армія в її тодішньому стані була мало рухлива і взагалі непризвичасна для партизанської боротьби. Наддніпрянська ж армія мусіла в цей час якнайшвидше посуватися на схід, щоб відірватися від денікінців і тим уникнути небезпечних з ними боїв. Крім того,

¹²⁾ В листопаді 1919 р. Тарнавський був звільнений Петрушевичем з посади команданта Галицької армії за підписання сепаратного договору в Денікіном. Тепер, починаючи від 17. грудня 1919 р., Тарнавський знову виконував обов'язки командуючого Галицькою армією замість ген. Микитки, що занедужав на тиф.

про самий факт підписання договору командування Наддніпрянської армії, через комунікаційні труднощі, які тоді панували на Україні, довідалося лише 3. січня 1920 р., тобто вже тоді, коли Галицька армія підписала новий договір — в губревкомом Поділля.

Нова большевицька влада прийшла в район розташування Галицької армії швидче, ніж можна було чекати. Вже 19. грудня у Винниці була одержана совітська радіотелєграма про утворення большевиками «Всеукраїнського Революційного Комітету» в складі Петровського, Мануїльського і Затонського. В своїй відозві до населення України, написаній з звичайною для большевиків демагогією, цей Ревком недвозначно зазначав, що справа України знову вирішалася в сторону єдиної невіділюмої Росії.

Отож большевицький фронт швидко наближався з півночі. В звязку з цим у Винниці почався хаос і безладдя. Хоч денікінці, утікаючи, передали (23. грудня) владу галицькому командуванню, але провідники Галицької армії, опинившись в цій новій ситуації, не хотіли перебирати владу до своїх рук. Замість цього, вони рівночасно з підписанням договору з Наддніпрянською армією розпочали нові переговори. з большевиками. Мовляв, «на всякий випадок». Щоб не заангажуватись в справу цих переговорів, Начальна Команда Галицької армії на чолі з Тарнавським переїхала з Винниці на ст. Крижопіль.

Це був час, коли на Україні, в звязку з зазначеними «українофільськими» заявами російських большевиків, почалася нова хвиля соціофільських настроїв. Майже всі ліві українські групи, як незалежні соц.-демократи, ліві соц.-революціонери-боротьбисти та інші, намагалися використати нову політику російських большевиків для того, щоб організувати свою українську радянську владу з окремим військом і з усіма іншими незалежними від Москви державними апаратами. Особливо великого впливу серед селян набрали в кінці 1919 і на початку 1920 р. боротьбисти. Саме в той час, як наша армія була в районі Любара, Центральний Комітет партії боротьбистів знаходився в Житомирі. Тому, коли боротьбисти довідалися, що Волох з частиною війська покинув фронт, вони зараз же вступили з ним в контакт. Був утворений Революційний Комітет Правобережжя в складі І. Немоловського, Войцеховського та С. Савицького. Цей Комітет призначив Волоха головнокомандуючим «червоної армії України».

До творення своєї армії боротьбисти взялися «явочним порядком», не маючи на це згоди російських большевиків. Тому, щоб відірватися від північного російського фронту, новоутворе-

ний Ревком разом з Волохом та його військом негайно вирушили слідами нашої армії на Київщину. Досвід попередніх років показав, що ця справа будівництва своєї радянської України даліше паперових постанов та «призначень» не піде. Занадто були слабкі сили українського большевизму для того, щоб дати належний опір російським большевикам і захопити провід на Україні в свої руки. Але прихильники українського «радянства» дивилися на це інакше. Вони вірили, що коли організувати свою українську червону армію, то росіяне стануть з цим рахуватися й припинять свою дотеперішню політику супроти України.

Під впливом цих настроїв українські соц.-революціонери («центральна течія»), що брали участь в уряді УНР, і собі вирішили, що треба використати перехідну ситуацію на нашому фронті та здійснити свої старі радянські постанови¹³⁾. Ще коли я був у Липівці, то Сухенко сказав мені, що в м. Хмельнику, Літинського повіту, утворилася «Красва Рада Брацлавщини» в функціях місцевого адміністративного органу, яка стала на ґрунт радянської ферми влади. Він оповідав, що в Раду входять також члени уряду І. Паливода та І. Макух і що головна мета Ради — реконструкція місцевих органів влади шляхом утворення повітових і сільських рад¹⁴⁾. Коли я вернувся в Винницю, то довідався, що єсери разом з деякими галичанами, організуючи Краєву Раду, в дійсності мали значно ширші плани. Вони хотіли реорганізувати цілий провід УНР на засадах радянської форми влади і тоді, обєднавши під цим гаслом Наддніпрянську і Галицьку армію, вступити в переговори з російськими большевиками для творення незалежної радянської України.

¹³⁾ Українські соц.-революціонери, починаючи від своєї конференції в Києві а 28. січня 1919 р., трималися того погляду, що коли проголосити радянську форму влади на Україні, то це усуне ґрунт зід ніг у російських большевиків і допоможе нам в боротьбі за вільну Україну. Інші українські партії вважали, що проголошення радянської влади на Україні, крім дезорганізації активних українських сил, нічого позитивного нашій справі не дасть.

¹⁴⁾ Вже пізніше я довідався, що постанова про організацію Краєвої Ради Брацлавщини була прийнята в Хмельнику 10. грудня 1919 р. на нараді, в якій крім членів уряду Паливоди і Макуха були присутні: повстанський отаман Шепель, заступник губерніяльного комісара Поділля Б. Палацун (пізніше большевицький комісар на Україні), начальник мобілізаційного відділу Галицької армії от. Н. Гіряк, радник міністерства преси і пропаганди О. Гризодуб, губерніяльний комісар Волині Ф. Сумневич, старо-костянтинівський повітовий комісар Г. Денисенко, моголівський повітовий комісар Христинч, летицький повітовий комісар М. Харусь, головноуповноважений для ліквідації військового майна Д. Сухенко, полк. В. Поплавко (що пізніше, в кінці 1921 р., закликав українське громадянство в київських большевицьких газетах до порозуміння в «Радянськими Республіками»), інспектор губерніяльної міліції на Волині Дідувник та ін.

Довідавшись про все це, я призначив на 25. грудня в Літині засідання членів уряду, що знаходились в той час в районі Винниці. На цьому засіданні я хотів поінформувати своїх товаришів по уряду про фактичний стан нашої справи, щоб таким способом запобігти різним скороспілим рішенням з їхнього боку.

До Літина я приїхав у призначений час разом з О. Безпалком і П. Феденком. Нікого з інших членів уряду там ще не було. Лише на другий день увечері з Хмельника приїхали: члени «Краєвої Ради Брацлавщини»: Черкаський, Лизанівський, Макух, Паливода, Сумневич, Гризодуб та інші, делегати від обох армій сотник Петрик і чет. Веремієнко (що згідно з договором 24. грудня мали виїхати для переговорів до большевицького фронту), нарешті представники від Галицької армії Н. Гірняк і Д. Паліїв.

Цей склад прибувчих з Хмельника показував, що есери будували якісь свої плани в порозумінні з представниками Галицької армії. Дійсно, ще до початку засідання я довідався, що есери тому й спізнилися з своїм приїздом в Літин, що займалися в Хмельнику обранням «Ради Республіки» як «верховної влади» замість Директорії. «Рада Республіки» в кількості 12 чоловік була обрана зібранням з 18 чоловік. Отже вибирали самих себе. Склад «Ради Республіки» був такий: від «Краєвої Ради»: Макух, Сумневич, Паливода, Палащук і М. Балицький; від комісії для об'єднання обох армій Д. Сухенко і П. Феденко (був обраний заочно без його згоди) і від Галицької армії Н. Гірняк. Окрім того: від селянської спілки О. Щадилів і персонально: Черкаський, Лизанівський і Безпалко (також обраний заочно, без його згоди).

Отже план есерів та їх однопумців був простий: проголосити свою українську радянську владу на Україні («Рада Республіки»), а тоді разом з іншими українськими радянцями почати будувати свою незалежну радянську Республіку. План привабливий, але не реальний. Він був оснований на тій самій вірі в силу українського большевизму, що й згадана акція боротьбистів: мовляв, як ми приймемо «совітську програму», то тоді Москва дасть Україні спокій і не буде мішатися в наші справи.

Щоб ліквідувати цю затію (інакше на цей крок есерів не можна було дивитися), я покликав до участі в засіданні, крім членів уряду, також всіх 12 членів «нової влади» на чолі з І. Лизанівським (що був обраний головою «Ради Республіки»), далі членів «Краєвої Ради» і представників обох армій. З членів уряду, крім мене і Безпалка, були присутні: Черкаський, Паливода і товариш міністра внутрішніх справ І. Макух. На початку засідання я подав інформації про наше загальне становище і зокрема підкреслив, що настрої нашої армії цілком протибольшевицькі.

Тому, коли б ми прийняли вчорашні постанови, ухвалені в Хмельнику, про «Раду Республіки», то це напевно привело б лише до остаточної руйни армії.

Після моїх інформацій почалися дискусії. Більшість промовців обвинувачували правительство в тому, що воно провадить політику порозуміння з Польщею, що армія наша не є забезпечена всім необхідним і що нарешті досі не скликаний передпарламент. Відповідаючи на ці закиди, я сказав, що переговори з Польщею весь час провадилися і провадяться в порозумінні з усіма тими українськими політичними партіями, які тут заступлені, і що порозуміння з Польщею, якщо буде досягнуте, то лише на підставі умов, які Директорія разом з представниками уряду ухвалила ще до залишення Кам'янця. В справі постачання армії я заявив, що майже всі учасники наради протягом останніх місяців стояли дуже близько до урядової праці, отже самі знають добре, де власне ховалися причини незадовільного стану нашого військового постачання. Нарешті щодо передпарламенту я зазначив, що уряд увесь час стояв на тому становищі, що передпарламент треба скликати якнайскорше. І коли цього не вдалося зробити, то виключно з причин загального характеру, а не в наслідок якоїсь окремої політики уряду.

Після цих моїх пояснень представник Наддніпрянської армії Веремієнко заявив, що він задоволений поясненнями голови зборів, а взагалі не є уповноважений для вирішення політичних питань. З огляду на пізній час нарада була перервана до слідуючого ранку.

На другий день перед засіданням відбулася міжпартійна нарада з участю представників від соц.-революціонерів (Черкаський, Лизанівський, Щадилів), соц.-демократів (Мазепа, Феденко, Безпалко) і галицьких радикалів (Макух, Балицький). Під впливом вчорашніх дискусій есери вже не настоювали на своїх постановах, прийнятих в Хмельнику, лише домагалися негайного скликання передпарламенту з широкими правами. Тому після короткого обміну думок нарада ухвалила:

1. В найближчому часі скликати передпарламент, перед яким Директорія й уряд мають скласти свої уповноваження.
2. Раду Республіки перетворити в комісію при уряді для вивчення проєкту закону про скликання передпарламенту.
3. Красву Раду Брацлавщини затвердити як красивий адміністративно-господарчий орган.
4. Для поповнення уряду призначити Макуха керуючим міністерства внутрішніх справ, а Сумневича керуючим міністерства фінансів і народнього господарства.

Це рішення представників політичних партій прийнято без дискусій на загальному засіданні, що відбувся зараз же після цієї вужчої наради. На цій літинській нараді скінчилися. Черкаський, Лизанівський і Макух виїхали разом зо мною і Безпалком до Винниці. Сотник Петрик і чет. Веремієнко поїхали в Козятин для переговорів з большевицьким військом. Після Кам'янця і нової Чорторії це була вже третя делегація до большевицького фронту. Хоч большевики не звертали уваги на всі ці наші делегації й продовжували наступати на Україну, але військові, особливо галичани, настювали на тому, що, мовляв, треба ще раз послати своїх делегатів для переговорів з большевицьким військом. Віра в можливість порозуміння з північним ворогом все ще не покидала наших військових, як і політичних діячів.

Коли ми вернулися з Літина до Винниці, то там вже «хазяйнував» повстанський загін отам. Шепеля під проводом начальника його штабу Барського. Цивільною справою керував «Повстанський Комітет» на чолі з поручником Бойком, що оголосив себе комендантом м. Винниці. Між повстанцями і галичанами зараз же почалися гострі конфлікти. Повстанці забирали галицькі обсяи й взагалі намагалися всюди показати, що вони — влада!

В зв'язку з цим представники галицького війська от. О. Лисняк, чет. Д. Палій і чет. В. Чайківський запросили мене, Макуха і полк. Никонова на нараду і почали жалітися нам, що ніяк не можуть налагодити нормальних відносин з повстанцями. Але найбільше їх цікавила загальна ситуація на Україні. Вони питалися, яка тепер можлива орієнтація і на кого. Я сказав, що з повстанцями Шепеля буду говорити і переконаний, що вони припинять свої бешкети та грабунки. Щож до загальної ситуації, то я радив орієнтуватися на свої власні сили. Я казав, що з Денікінсьом нам не по дорозі, його справа скінчена. Ми могли б порозумітися з большевиками, але при умові, що вони визнають самостійність України і не будуть втручатися в наші внутрішні справи. З Польщею, казав я, ми продовжуємо переговори для встановлення мирних взаємовідносин на умовах, які прийняті ще в Кам'янці. Навіть думки не може бути про те, заявив я, щоб наші представники при переговорах з Польщею стали вирішати справу Галичини без згоди на це уповноважених Галицького уряду¹⁵⁾. Представники Галицької армії вислухали мене уважно, але ніякого свого погляду на справу не зазначили.

На другий день до мене з'явилися в помешкання «Просвіти», де збиралися напівлегально члени нашого уряду, представники

¹⁵⁾ В цей час ми були відрізані від цілого світа і про фактичний стан переговорів нашої місії в Варшаві нічого не знали.

«Повстанського Комітету»: знайомий мені ще з Катеринослава С. Єфремов — старшина української армії, що був у 1917 році командиром Гайдамацького полку в Катеринославі, Сиротенко — робітник місцевої фабрики обуви «Яструб» і один представник від місцевої організації українських соц.-революціонерів. В розмові зо мною вони заявили, що їх комітет виконує функції політичної референтури при війську Шепеля і працює в напрямі підтримки уряду УНР. На мої зауваження щодо конфліктів між ними і галичанами вони сказали, що будуть провадити свою працю в контакті з представниками Галицької армії й щодня робитимуть мені звіт про свою діяльність. Дійсно, на якийсь час після цього в місті запанував такий-сякий лад і порядок.

Щоб використати цю ситуацію, я скликав 29. грудня засідання уряду з участю Черкаського, Макуха, Безпалка і Паливоди для вирішення деяких важніших справ. На цьому засіданні була обрана комісія для вироблення статуту передпарламенту в складі Д. Сухенка, П. Феденка, М. Балицького і О. Щадилова. Вирішено делегувати О. Безпалка за кордон з вимогою, щоб поляки припинили псування свого війська на схід. Нарешті затверджено договір про злуку обох армій і з приводу цього ухвалено відозву до населення та війська, в якій між іншим говорилося:

«Оповідіаючи громадян України про радісну подію — злуку обох українських армій під керуванням одного уряду Соборної України, Народне Правительство вірить, що від нині ніяка ворожа інтрига не розіве братерської єдності обох частин українського народу. Народне Правительство одною з перших своїх задач ставить заключення мира з Совітською Росією на умовах признання нею самостійности нашої Республіки і невмішування у внутрішні справи України. Для відновлення Самостійної Соборної Української Народньої Республіки українське зєднане військо і весь український народ повинні вжити всі свої сили, щоб вигнати панську армію генерала Денікіна з української землі і забезпечити для себе демократичні псрядки».

І далі: «Галицькі вояки! Нехай не буде серед вас сумніву і зневіри! Як матері однаково шкода своїх дітей, так і наша мати Україна не може дійти до спокою поки ваша наймиліша вітчизна Галицька Земля не буде вкупі з іншими землями Самостійної Соборної України».¹⁶⁾

¹⁶⁾ Ця відозва видана в Винниці, але навмисне датована 28. грудня в Літині, щоб не притягувати уваги большевиків до місця перебування нашого уряду. Відозва була надрукована в Винницькому «Народньому Голосі» за 1. січня 1920 р., що почав тоді виходити під редакцією П. Феденка,

Одночасно з виданням цієї відозви уряд делегував І. Паливоду до армії Зимового походу, а І. Лизанівського до Начальної Галицької Команди в Крижополі для того, щоб прискорити фактичне об'єднання обох армій.

Але всі ці заходи залишилися без наслідків. Паливода взагалі не дійшов до армії, бо через наступ большевиків затримався в дорозі. А Лизанівський потім оповідав мені, що фактичної злуки обох армій не можна було перевести через розкиданість галицьких частин, а також через те, що Наддніпрянська армія дуже віддалилася на схід.

Другий активний учасник тих подій Д. Паліїв з приводу причин, чому договір про злуку армій не був здійснений, в своїх споминах («Літопис Червоної Калини», Львів 1930) пише: «З хвилини обняття команди ген. Микиткою і Ціріцом¹⁷⁾ впав цілий плян сполуки з армією ген. Павленка. Вони оба були за вдержання союзу з Денікіном до самого кінця. Спроба виплисти на чисту воду закінчилася безуспішно».

Отже у провідників Галицької армії не було єдності думки: в той час, як одні з них стояли за злуку з армією Зимового походу, другі трималися союзу з Денікіном і нарешті треті шукали порятунку в порозумінні з большевиками.

Тим часом члени нашого уряду мусіли покинути Винницю. 31. грудня зранку до мене з'явився Барський і повідомив, що большевики в 10 верстах від Винниці і що він з своїм повстанським загonom залишає місто. Додав при цьому, що 1-й галицький корпус, що стояв у Винниці, теж вирушає вночі на Немирів.

Я скликав членів уряду на нараду. Вирішено, що я, Черкаський, полк. Никонів і Феденко разом з референтом Галицької армії четарем Василем Чайківським ідемо кіньми на Немирів і далі до армії Зимового походу. Саме в цей час з Винниці виїздив бувший повітовий комісар Київщини Пирховка. Я доручив йому побачити Омеляновича-Павленка і переказати йому, що разом з представником Галицької армії я буду ждати його 5. січня в с. Жорнищах, Липовецького повіту. Малось на увазі таким способом прискорити справу злуки обох армій.

Але з цих заходів також нічого не вийшло. На другий день рано з Винниці виїхав лише я, Никонів і Феденко. Черкаський і Чайківський осталися в Винниці. З яких причин, нам було

але через наближення большевиків на другому числі припинився. Цю відозву, як і майже всі відозви нашого уряду 1919 р., склав П. Феденко.

¹⁷⁾ Приблизно в середині січня 1920 р. ген. Микитка після свого одужання приступив знову, разом з Ціріцом, до виконання обов'язків команданта Галицької армії.

невідомо. Тому, щоб не гаяти часу, ми пустилися в подорож самі для побачення з головною командою армії Зимового походу. В болоті і снігах ми проїздили кіньми більше тижня в Липовецькому і Таращанському повітах на Київщині. Нарешті в ніч на перший день Різдва приїхали в Гайсин. Але ніяких частин нашої армії ми не знайшли. Всюди, де ми проїздили, панувало безвластя. Слід армії губився десь на Уманщині.

В самому Гайсині вже більше двох тижнів не було ні влади, ні охорони. Панувала повна байдужість, апатія. Ніхто й не думав організувати владу. Навіть місцевий повстанський отаман Волинець, з яким мав тоді побачення Феденко, сидів в одному з сусідніх сіл біля Гайсина й «спочивав» собі, не маючи що робити.

Все це свідчило про малу свідомість української людности, а також про відсутність на Україні якого-будь ґрунту для большевизму. Україну займали виключно московські війська.

Рахуючись з такою ситуацією, я намічав тоді приблизно такий план щодо дальшого ведення української боротьби. На мою думку, частини об'єднаної армії мусли по можливості негайно ваяти район Жмеринка-Вапнярка, де переважно була розташована Галицька армія. Мені здавалося, що спираючись на неутральність Румунії і Польщі, ми могли би таким чином відновити свій регулярний фронт, беручи на увагу, що в ближчий місяць — два большевики ще не були б в стані опанувати Україну, а тому відразу не стали б битися з нами. В цьому дусі я написав листа до Омеляновича-Павленка, в якому просив його вжити негайних заходів для переведення в життя договору про злуку обох армій.

Тим часом з Гайсина нам вдалося звязатися з І. Лизанівським, який знаходився в Немирові. На його пропозицію вирішено зіхатися разом в Брацлаві, куди мав приїхати також представник від галицького командування. Отж 11. січня в Брацлаві відбулася нарада, на якій крім нас трьох і Лизанівського були присутні: політичний референт Галицької армії В. Чайківський, бувший губернiяльний комісар Волині Ф. Сумневич, член галицької національної ради Петро Шекерик і липовецький повітовий комісар Юхим Онипко.

На цій нараді з'ясувалося, що надії на злуку Галицької армії з Наддніпрянською були передчасні. Так, Чайківський поінформував нас, що в Винниці організувався Ревком Галицької армії¹⁸⁾, який 1. січня підписав договір з Революційним Комітетом По-

¹⁸⁾ Крім цього Винницького Ревкому на чолі з поручником Давидом, потім Н. Гірянком, незабаром утворився ще другий т. зв. «Начальний Ревком Червоної Української Галицької Армії» під проводом Музички. Але в кінці лютого ці два Ревкоми злилися в один під головуванням Ковдрацького.

ділля про перехід Галицької армії до большевиків. В цьому договорі, текст якого нам показав Чайківський, між іншим говорилося:

«Українська Галицька армія здержує свій відворот на південь. Вона може бути ужитою тільки для боротьби в першій мірі з Польщею, а відтак з іншими державами, посягаючими на українські землі, аж до звільнення цих земель від ворсжої окупації і закріплення на них соціялістичного радянського устрою».

Договір підписали: за Ревком Галицької армії поручник Давид і чет. Гачкевич, за Губревком Поділля Ковтунович, Кишинський і Власов.

Отже наша нарада стояла перед довершеним фактом: замість руху на південь для зєднання з армією Зимового походу, провідники Галицької армії поспішили стати на службу большевицької Москви.

Вислухавши інформації Чайківського, я заявив, що не можу дати своєї згоди на перехід Галицької армії до большевиків, бо не сумніваюся, що це знищить її як бойову силу. За цей крок, сказав, я, провідники Галицької армії мають відповідати самі, оскільки зробили це без прозруміння з правительством.

При дальшому обміні думок Чайківський між іншим зазначив, що галицьке командування поставлене тепер в дуже незручне становище. Денікінське командування, казав він, ввесь час вимагає від нас відступу на південь. А тут маємо тепер приказ від Винницького Ревкому про пересунення наших частин на північ. Хтось з присутніх на це зауважив: «Алеж мсже бути ще й третій наказ від Омеляновича-Павленка на підставі договору з 24. грудня, тоді який буде ваш вибір?»

Було ясно, що провідники Галицької армії «пили за течією», самі не знаючи, чи це добре чи зле. Напр., в дальшій розмові на цій нараді Чайківський, наче все ще шукаючи виходу з ситуації, повідомив мене, що денікінське командування, довідавшись про перебування уряду УНР у Винниці, запропонувало через Начальну Галицьку Команду нашому урядові і Омеляновичу-Павленкові переговори. Коли я на це тут же дав відмовну відповідь, зазначивши, що денікінська армія — вже мертвий труп, Чайківський незадоволено заявив, що генерали Микитка і Ціріц є проти того, щоб відступати від Добармії.

Не вважаючи на цю розбіжність в поглядах галицьких провідників, перехід Галицької армії до большевиків підняв радяно-фільські настрої серед українських соц.-революціонерів. Ще в Винниці, коли стало відомо, що большевики вже недалеко від міста, до мене прийшов Щадилів і в присутності Черкаського

став доводити, що для збереження Наддніпрянської армії треба передати її большевицькому командуванню. Я рішуче на це заявив, що було б злочином, коли б ми своє військо добровільно підпорядкували московському командуванню, бо це знищило б і решту наших збройних сил. Черкаський погодився з моєю думкою, але Щадилів продовжував настоювати на своєму. Тепер на нараді в Брацлаві Сумневич заявив, що міністри, члени партії с.-р., «здається» виходять з уряду. Це не була сфіційна заява, проте після Брацлава есери — члени уряду зникли з політичного горизонту. Нікого з них я вже не бачив до самого кінця Зимового походу. Лише пізніше я довідався, що незабаром після брацлавської наради, а саме 7. лютого 1920 р. в Києві відбулося засідання Центрального Комітету партії українських соц.-революціонерів, на якому прийнято постанову про лояльне відношення до світської влади і про необхідність відновлення легальної діяльності партії під большевицьким режимом. Це були наслідки віри в «нову політику» російських большевиків на Україні.

Після наради в Брацлаві я вирішив змінити свій попередній план щодо постійного перебування в центрі України. Вже в Гайсині я одержав відомості, нібито армія Зимового походу відійшла на схід і знаходиться в районі Знамянки. З другого боку, до мене почали доходити різні чутки про те, мов би наша місія в Варшаві заключила якийсь договір з поляками. З огляду на все це я по закінченні брацлавської наради делегував Никонова і Феденка до армії з листом і дорученнями для Омеляновича-Павленка, а сам з Ю. Онипком вирушив на захід, щоб зв'язатися з нашими представниками за кордоном і відповідно до загальної ситуації намітити дальший план боротьби.

В своєму листі до Омеляновича-Павленка, написаному в Гайсині і закінченому в Брацлаві, я між іншим писав:

«Сьогодні довідався, що Галицька армія, оточена большевиками з півночі, заходу і сходу, примушена йти на згоду з большевиками. Цей вже третій за чергою договір, очевидно, зявився в наслідок того, що об'єднання з нашою армією досі не переведене в життя. Ще й тепер не пізно, і коли б наша армія вступила в фактичний контакт з Галицькою, то певне ще все можна повернути в інший бік. Тільки не можна затягувати справи, бо має велике значіння кожний день. Швидче рішайте цю справу.

«Придавати серйозного значіння цій згоді Галицької армії з большевиками не можна. Це хвилиний вихід для армії, яка перебуває не на своїй території. Представники Галицької армії звичайно бажали б, щоб на подібну згоду з большевиками пішла і наша армія. Правительство рішуче проти цього. Армія наша бу-

ла б негайно більшевиками розформована, а більш свідомі старшини і козаки розстріляні. Не треба забувати, що наша армія є страшний ворог для більшовиків, тому вони ніколи не допустять її існування як окремої організації, хоч би армія й стала формально на позицію радянської влади. Через все це, в разі неможливості фактичного об'єднання з Галицькою армією, єдиний вихід для нашої армії — частиною розійтись на спочинок, а решті продовжувати партизанську боротьбу до слушного часу.

«Сьогодні я одержав відомості, що ніби есери мають вийти з уряду. Мотиви виходу ніби ті, що Петлюра заключив з Польщею союз, згідно з яким польське військо займає значну територію України. Мушу Вам сказати, це є видумка «хитроумних» більшовиків, яким вірять есери. Наскільки я поінформований, то ніяких таких або подібних союзів з Польщею Петлюра не заключав. Я чекаю, що есери дійсно подадуть мені сфідійну заяву про свій вихід з уряду. Знаючи есерів, думаю, що подача такої заяви цілком можлива. Але це справи змінити не може. Я і мої товариші по партії будемо стояти при справі до тої пори, поки цього будуть вимагати інтереси України.

«Я хотів особисто добратися до Вас для вирішення всіх зазначених питань, але тепер одержав відомості, ніби всі наші групи вже знаходяться в районі Знамянки. Персонально я дуже бажав би їхати на схід, але потреба регулярного зв'язку з Головним Отаманом і взагалі з закордоном примушують мене залишитися покищо тут. Треба думати, що більшовики в короткому часі займуть цей район і коли поїхати до Знамянського району, то вже майже неможливо буде повернутися сюди для продовження наміченого плану політичної роботи».

Лист кінчався словами: «При сучаснім стані засобів пересування можливо, що мені не доведеться швидко зв'язатися з Вами. Але це не повинно припиняти діла. Необхідно при всяких обставинах твердо стояти на позиції Самостійної Народної Республіки. Лозунги радянські не мають на Україні ґрунту, тільки Народня Республіка може бути нашим кличем. Поки існує це Правительство, воно не зійде з цієї повили і буде триматися її до кінця».

З Брацлава я виїхав під вражінням, що Галицька армія для нас вже втрачена. Ці мої сумніви ще збільшилися після того, як я зустрівся (15. січня) в Тульчині з політичним референтом армії Зимового походу Миколою Левицьким. З доручення Омеляновича-Павленка він незадовго перед тим приїхав до галицького коман-

дування в Крижопіль, щоб підготувати справу злуки обох армій. Довідавшись про це, я викликав його в Тульчин.

Це був старий член УСДРП, народний учитель з Полтавщини. Як щирий український патріот, він протягом 1919 року працював у нашому міністерстві пропаганди головно для зв'язку з тим фронтом. Коли в Чорторії вирішено, що армія переходить до партизанських способів боротьби, він зараз же зголосився до походу в армію.

В розмові зо мною Левицький заявив, що дивиться цілком безнадійно на майбутнє Галицької армії. На його думку, це був вже мертвий труп, в відродження якого він не вірив. Дуже різку оцінку він дав командантам армії. Казав, що це люди, які думають лише про себе й готові йти з ким вгодно, аби тільки зберегти своє становище в армії. Він стверджував, що, не вважаючи на договір в нашу армію і з большевиками, Галицька Начальна Команда-Микитка, Ціріц та інші міцно трималися союзу з Денікіном.

Одночасно з цими інформаціями я одержав у Тульчині повідомлення, що всі наші військові делегації до большевицького фронту або затримані большевиками, або вернулися назад без всяких позитивних наслідків. Ні про яку окрему українську армію чи то червону, чи якубудь іншу большевики тепер, після своєї перемоги над Денікіном, не хотіли й чути.

Не вважаючи на всі ці невеселі інформації, я виїхав з Тульчина на Могилів з тою думкою, що всетаки треба працювати для відновлення організованого українського фронту. Мандруючи після любарських подій по Україні, я мав нагоду на власні очі переконатися, який глибокий слід залишила наша боротьба в народніх масах на Україні. Всюди, де були перед тим большевики або денікінці, українська влада була найпопулярніша. Це підносило дух, зміцняло волю до дальшої боротьби, хоч би й в найтяжчих умовах.

Пригадую, безвластя панувало такж тут, в районі між Тульчином і Могилевом. Жах брав при думці, що в цей час наш регулярний фронт вже не існував. Якраз тепер наша армія могла б вільно зайняти майже ціле Правобережжя, бо большевики були ще не в стані відразу опанувати всі ті широкі простори, що звільнилися від денікинської влади. В багатьох місцевостях совітська влада, хоча й проголошувалась, але з раз же зникала під натиском місцевих протибольшевицьких елементів.

Як приклад, наведу такі факти. Коли я приїхав до Могилева (18. січня), то там, після довгого безвластя, якраз була проголошена совітська влада. Через кілька днів українські повстанці захопили місто, поклавши смертю большевицьких комісарів.

Того ж самого дня повстанці знищили большевицьку владу в Жмеринці. На захід від Могилева також не було ніяких органів большевицької влади аж до самої лінії польського фронту, що проходив в кількох кілометрах на схід від Нової Ушиці.

Після перемоги над Денікіном червона армія потребувала спочинку та реорганізації. Цим пояснювалось, що саме в цей час большевики шукали миру з Польщею та з іншими новопоставшми республіками, як Латвія, Естонія, Фінляндія. Пригадую, в Могилеві я дістав кілька чисел київського «Комуніста» за січень 1920 року. В одному з них була надрукована нота московського уряду за підписом комісара закордонних справ Чічеріна (з кінця грудня 1919 р.) до польського правительства. В цій ноті заявлялося, що «совітське правительство звертається до польського правительства в формальною пропозицією негайно почати переговори для заключення міцного і довготривалого миру між обома країнами».

Під впливом всіх цих фактів я прийшов у Могилеві до переконання, що в наших інтересах є поставити большевиків якнайшвидше перед фактом відновлення українського регулярного фронту. На мою думку, треба було негайно почати формування нових військових частин в цьому районі. А тоді, разом з армією Зимового походу та армією Галицькою, знову почати боротьбу організованим фронтом. Мені здавалося, що коли б ми на це спромоглися, то большевики мусіли б порозумітися з нами, принаймні тимчасово, до закінчення своєї боротьби з Денікіном. Навіть без порозуміння з большевиками в таких умовах не була виключена можливість закріпити на якийсь час українську владу на певній своїй території. Для перспектив української боротьби це мало б величезне значіння, бо за кілька місяців наша армія та уряд змогли б підготуватися до дальшої боротьби.

Маючи на увазі такий план, я в товаристві могилівських кооператсрів 24. січня виїхав до Кам'янця. Відізнаючи з Могилева, я ще раз послав через окремого гонця листа до Омеляновича-Павленка, в якому повідомляв, що обставини вимагають якнайшвидшого відновлення боротьби, тому треба, щоб наша армія «ні в яким разі не розпускала себе до вироблення остаточного плану і твердо стояла на позиції Самостійної Народньої Республіки».

«Покищо, писав я в цьому листі, вирішайте самі вкупі з Галицькою армією щодо найближчих операцій армії, чи посуватись на південь чи на захід. По моєму, не дсждаючи остаточного загального плану, необхідно бити добровольців, гнати їх в море і забирати військове майно, яке нам потрібне... Щодо большевиків, то треба всі заходи вживати, щоб ширити повстанський рух в тилу їх армії».

Отже я все ще не тратив надії на можливість спільної акції обох армій в запіллі ворога. Також І. Макух, що саме тоді, утікаючи від большевицького режиму, пробрався з великими трудностями з Винниці до Могилева, запевняв мене, що Галицька армія довго не продержиться в союзі з большевиками. Тому я просив Омеляновича-Павленка поінформувати керовників Галицької армії про зміст згаданої ноти Чічеріна до польського уряду. Я вважав, що ця нота мусіла відбити у галицьких вояків охоту вязатися з большевиками. Союз з большевиками приваблював галичан головню тим, що большевики обіцяли їм негайний похід на Польщу, тоді як з ноти Чічеріна виходило, що московський уряд якраз цього не хотів.

Але всі мої намагання відновити боротьбу соборним регулярним фронтом були марні.

III. НАРАДИ ЧЛЕНІВ УРЯДУ УНР В КАМ'ЯНЦІ.

Деклярація 2. грудня 1919 р. і польський режім на окупованих українських землях. Кам'янецька Національна Рада. Блок правих українських труп з представниками УПСР в Кам'янці. Настрої в українських колах за кордоном. Засідання Ц. К. УСДРП в Кам'янці. Проект «Тимчасового закону про державний устрій та порядок законодавства». Порозуміння між представниками УСДРП і УПСР. Плани С. Барана в Кам'янецькій Національній Раді. Приїзд польського міністра А. Мінкевича і його конфлікт з членами українського уряду. Постанови кабінету міністрів. Мій відїзд з Кам'янця.

В Кам'янці я застав ситуацію, якої не сподівався. Це торкалося нашого як зовнішнього, так і внутрішнього становища. Ознайомленню з ситуацією мені багато допомогло те, що крім головноуповноваженого нашого уряду І. Огієнка в цей час в Кам'янці находились ще два інші члени нашого правительства, М. Шадлун і А. Ливицький. Шадлун ще в кінці грудня вернувся з своєї подорожі в Румунію, а Ливицький заїхав до Кам'янця з Волині, куди їздив в справах унормування відносин на українських територіях, зайнятих польським військом. Крім того за кілька днів з Варшави приїхав О. Безпалко. Отож несподівано в Кам'янці прийшло до офіційних нарад нашого уряду в справах ведення дальшої української боротьби.

Ці наради відбулися в атмосфері дуже напружених відносин, які тоді панували в Кам'янці. Насамперед, як я довідався по приїзді туди, наша місія в Варшаві під натиском поляків ще 2. грудня, тобто до приїзду туди Петлюри, подала польському урядові декларацію, в якій між іншим заявлялося, що границя між Україною і Польщею має проходити по річці Збручу і далі на північ по північно-західній Волині. Ця вістка дуже неприємно мене вразила, бо декларація йшла всупереч з директивами, які наша місія мала від уряду й Директорії.

Але гірше було те, що поляки, вирвавши цю декларацію від наших представників у Варшаві, рівночасно провадили страшний режім на окупованих ними українських землях. Цей режім пока-

вував, що ніякого позитивного відношення до нашої справи від поляків не можна було чекати. Вже по дорозі до Кам'янця я мав нагоду бачити, що поляки поводитися на наших землях як окупанти. В Кам'янці я ще більше переконався в цьому. Огієнко, інформуючи мене про становище в кам'янецькому районі, категорично заявляв, що польська влада поводитися з нашою людиною не краще, як большевицька. Поляки забирали й вивозили в Польщу все: хліб, цукор, різне військове майно, шкіру, рештки мануфактури та інших товарів. Навіть телефони повітового земства зруйновано і всі апарати вивезено. Ціни на все піднялися страшенні. Одночасно поляки взяли всю адміністрацію в свої руки. Почалися організовані ревізії, арешти, труси. В місті знищено всі українські національні ознаки, знято український прапор, українські вівиски наказано перемалювати на польські. Нарешті місцевий польський комендант Оцеткевич дійшов до того, що в своїй відозві оповістив Кам'янець і цілий кам'янецький повіт прилученими до Польщі.

Оповідуючи мені про все це, Огієнко казав, що він сам і представники нашого уряду в Варшаві вживають всіх заходів для усунення цих польських «порядків», але покищо наслідків не видно. Наших розпоряджень, казав він, ніхто не виконує, кожний польський урядовець робить по своєму.

Наслідком такого режиму в Кам'янці панувало велике невдоволення поляками. Пригадую, перші дні після свого приїзду туди, я при різних зустрічах з представниками нашого громадянства тільки те й чув, що безперестанні оповідання про польські насильства. Невдоволення росло такж серед селян, бо польський режим однаково давав себе в знаки як в місті, так і на селі. Правда, казав Огієнко, з дозволу поляків у Кам'янці вже почато формування українських військових відділів під командою отам. Олександра Шаповала й полк. Шандрука. Але бжся, що справа з цими формуваннями далеко не піде. Хоч командуючий польським військом в цьому районі, ген. Крайовський, ставиться прихильно до цієї справи, але ж не він є тут рішачим чинником з боку поляків.

Отже капітуляція представників нашої місії в Варшаві перед польськими вимогами, а з другого боку жажливий режим, який завели поляки на українських територіях Поділля й Волині — все це разом утворило дуже сприятливий ґрунт для поширення невдоволення проти нашого уряду. Ще в грудні 1919 року в Кам'янці організувалася т. зв. Українська Національна Рада, що цілком виразно стала в опозицію до уряду й Директорії. Ця Рада, казав мені Огієнко, не ставить ніяких безпосередніх перешкод

в моїй діяльності, як головноуповноваженого, але своєю безвідповідальною критикою нашого уряду й Директорії вона не сприяє обороні українських інтересів під польською владою.

Коли я ближче ознайомився з діяльністю Кам'янецької Національної Ради, то побачив, що по суті це було друге видання хмельницької «Ради Республіки». Ріжниця була лише та, що там провідну роль грали есери, а тут праві українські групи. Кам'янецька Рада складалася з різних українських елементів, що стояли ще раніше в опозиції до уряду і свого часу входили в Кам'янецький Національно-Державний Союз. Із українських соціалістів в Раду входили лише представники соц.-революціонерів. Українські соц.-демократи не погоджувались з загальним напрямком діяльності Ради, тому бували на засіданнях Ради лише з інформаційною метою. Головою Ради був М. Ксрчинський (соц.-федераліст), заступником Ст. Баран (галицький нац.-демократ), членами президії Ради: І. Липа (самостійник-соціаліст), В. Голубович (с.-р.) і М. Баєр (народна партія). Але верховодив Радою С. Баран. До Кам'янця він приїхав з Відня ще в листопаді 1919 року зараз же після переходу Галицької армії до Денікіна. Тоді він був дуже задоволений цим кроком Начальної Галицької Команди. Але коли Петрушевич виїхав за кордон, то Баран, замість того, щоб поїхати до армії, залишився в Кам'янці й тут разом з іншими членами новозаснованої Національної Ради займався собі «високою політикою». Використовуючи хаос думок, який тоді панував серед українського громадянства, він намовляв Національну Раду перебрати цілий наддніпрянський провід до своїх рук. Правда, за згодою Барана Рада ухвалила була резолюцію, в якій висловилася як проти Варшавської декларації 2. грудня, так і проти сепаратного договору галицького командування з Денікіном. Але поза цим майже вся робота Барана була спрямована на критику Наддніпрянського уряду та поширення різних неправдивих інформацій про його діяльність, щоб таким способом досягнути своєї головної мети — реорганізації проводу УНР.

Напр., з приводу мого приїзду до Кам'янця Баран писав тоді до одного з правих галицьких діячів у Відні В. Сінгалевича: «До Кам'янця приїхав прем'єр Мазепа. Втік від своїх, бо наддніпрянські і галицькі військові частини хотіли його розстріляти разом з Безпалком і д-ром Макухем та прочими вищими урядовцями за останню катастрофу. В Винниці і Могилеві мусли вони укриватися перед своїми. Др Макух з державним секретарем Шрамченком укриваються даліше в Могилеві, бо на захід боються також їхати»¹⁹).

Ось на підставі таких «інформацій» провадив свою діяльність головний керівник Кам'янецької Національної Ради разом з деякими своїми однодумцями. З цього я побачив²⁰⁾, що Огієнко мав рацію, коли казав мені, що діяльність Ради «не є в інтересах української справи».

Але найбільше мене здивувало, коли я довідався, що між представниками правих українських груп, що входили в Кам'янецьку Раду, і українськими соц.-революціонерами існувала певна одностайність в поглядах щодо совітської форми влади на Україні. В розмові зо мною А. Степаненко і В. Голубович, що були тоді в Кам'янці, запевняли мене, що представники всіх правих груп готові визнати совітську владу на Україні і лояльно з нею співробітничати, якщо ця влада буде справді українська. З цього я зрозумів, що есери брали участь в Кам'янецькій Раді головно в тою метсю, щоб впливати на праві групи в напрямі прихильного ставлення їх до утворення «своїх» радянської влади на Україні. Вже пізніше я довідався, що цей контакт між есерами і правими групами в Кам'янці зайшов тоді так далеко, що між ними був навіть підписаний окремих договір в цій справі²¹⁾.

Взагалі це був час (початок 1920 року), коли під впливом невдач на нашому фронті, а такж в зв'язку з проголошенням більшовиками нової політики на Україні, роз'єднання українських сил дійшло до найвищої точки. Про те, як вплинула «нова політика» більшовиків на настрої лівих українських груп, я вже згадував. Але приблизно така сама картина дезорієнтації та захоплення «радянством» була в цей час такж серед української еміграції за кордоном. Так, українські соц.-демократи В. Винниченко, В. Левинський, Гр. Паламар та інші оголосили себе закордонною групою української комуністичної партії і незабаром почали пропаганду совітської влади на Україні в своєму віденському тижневику «Нова Доба». Майже рівночасно закордонна група українських соц.-революціонерів, під проводом

¹⁹⁾ Треба сказати, що І. Макух був єдиним з тодішніх відповідальних галицьких політичних діячів, що після листопадової катастрофи не покинув території України й залишався в районі розташування Галицької армії, поки туди не прийшли більшовики. З якою пошаною ставились тоді до Макуха галицькі військові діячі, я сам мав нагоду бачити в Винниці в кінці грудня 1919 р. Після приходу більшовиків у Винницю Макух перебрався в Могилів, де працював над організацією цивільної влади при українських військових відділах, що незабаром почали формуватися в цьому районі.

²⁰⁾ Цей лист Барана до Сінгалевича був перехвачений нашою місцевою контррозвідкою, тому зміст його став відомий всім членам уряду, що були тоді в Кам'янці.

²¹⁾ Див. комунікат представників УПСР за кордоном, оголошений у віденській «Волі» з 19 лютого 1921 р.

М. Грушевського, М. Шаповала, М. Чечеля та інших, на своїй конференції в Празі (в середині лютого 1920 р.) ухвалила резолюцію, в якій закликала всіх членів партії до якнайшвидшого здійснення на Україні «диктатури трудового народу» в формі «селянсько-робітничих рад» як в центрі, так і на місцях.

Рівночасно з поширенням большевизму серед лівих українських груп, деякі праві галицькі політики на еміграції продовжували свою стару орієнтацію на «протибольшевицьку Росію». Так, ще в середині грудня 1919 р. у Відні відбулися наради членів Галицької Національної Ради, на якій В. Панейко і С. Томашівський, при піддержці деяких інших представників правого галицького табору, боронили т. зв. «Східню лінію». Вони доводили, що треба спільно з усіма російськими протибольшевицькими колами і за допомогою Антанти будувати велику Росію і зєднати в ній всі українські землі. Ми не відрікаємося, казали вони, самостійницької ідеї, одначе після всього дотеперішнього досвіду не можемо вірити, щоб Україна могла власними силами стати самостійною державою.

Під впливом цих нарад, з ініціативи Панейка та Томашівського і при участі відомого єдино-неділимця «малороса» Моркотуна, 19. грудня в Парижі засновано т. зв. «Український Національний Комітет» з програмою відбудови «єдиної Росії».

Треба сказати, що на виразне виявлення цих двох крайніх напрямків серед українців за кордоном мала вплив також декларація нашої Варшавської місії в 2. грудня 1919 року. Ця декларація викликала незадоволення і протести як з боку галичан, так і наддніпрянців. Цю декларацію почали зручно використовувати всі ті українські групи, як ліві, так і праві, що вже раніше стояли в опозиції до нашого уряду. Сепаратний договір Галицької армії з Денікіном відійшов тепер на задній план. Головною подією дня була декларація 2. грудня. Як раніше на адресу Галицького уряду і командування спалися обвинувачення за договір з Денікіном, так тепер це робилося на адресу уряду УНР за декларацію 2. грудня.

Ось за таких загальних умов та настроїв, перед нарадами уряду в Кам'янці, 29. січня 1920 року відбулося засідання Центрального Комітету УСДРП з участю О. Безпалка, І. Мазепи, А. Лівичького, М. Шадлуна і І. Романченка, що після листопадової катастрофи залишався в Кам'янці. На цьому засіданні відбувся такий характеристичний обмін думок, що став основою дальш"х рішень нашого уряду²³⁾.

²³⁾ Подаю зміст дискусій на цьому засіданні на основі свого денника, а також запису, що зробив М. Шадлун підчас засідання.

М а з е п а: Мусимо констатувати, що постанова російської комуністичної партії з грудня минулого року в справі України викликала велику дезорієнтацію в різних колах нашого громадянства. Незалежні соц.-демократи і ліві есери-боротьбисти перейшли на сторону комуністів. Також есери «центральної течії» переживають внутрішню кризу й очевидно вийдуть з нашого уряду. Але все це не повинно міняти нашої основної лінії — боротьби за Українську Народню Республіку. На грудневу постанову російських большевиків мусимо дивитися як на політичний маневр, що має метою збити з пантелику тих наших українців, що з довірям ставляться до «солодких» заяв комуністичної Москви. Настрої народніх мас на Україні на нашому боці, тому мусимо вживати всіх заходів для якнайшвидшого відновлення державного центру під прапором Української Народньої Республіки.

Але мене турбують деякі нові факти, про які я довідався тут в Кам'янці. Чи знає наша місія в Варшаві про ті знущання над українською людністю, які дозволяють собі поляки на наших землях? І чи вживає місія якихось заходів проти цього? Друга справа — це декларація 2. грудня. Як могло статися, що наша місія подала польському урядові декларацію, яка рішуче суперечить директивам нашого уряду? Ось ті питання, над якими ми мусимо спинитися в першу чергу.

Ш а д л у н інформує про свою подорож до Румунії. Ця подорож, казав він, не дала бажаних наслідків. Я і Б. Мартос приїхали до Букарешту 3. листопаду, а вже через тиждень туди прибули представники Галицького уряду С. Голубович, О. Бурачинський та інші з сумними новинами про листопадову катастрофу. Ми були у румунського прем'єра Войтояну, у міністра фінансів Ангелеску, у голови ліберальної партії і бувшого прем'єра Братіану та інших впливовіших державних діячів. Всюди приймали нас прихильно, але відчувалося, що румунські провідники з недовірям ставляться до наших надій на перемогу над російськими окупантами. Найнеприємніше вражіння залишилися у нас від аудієнції (15. листопада) у французького посла Камбона. Він прсто ухилився від розмови з нами на ті актуальні для нас теми, які ми порушили в розмові з ним. Напр., коли ми торкнулися справи розуміння з Денікіном, він сказав, що там тепер від Франції призначений до штабу Денікіна ген. Манжен і окремий представник від Англії — ссь до них, мовляв, треба звертатися, а я в цій справі не є компетентний.

Л і в и ц ь к и й: Мені довелося пережити багато неприємного в зв'язку з підписанням декларації 2. грудня. Я був примушений подати цю декларацію з огляду на вимогу поляків, але

зробив це в порозумінні з представниками українського громадянства, яких я мав змогу бачити в Варшаві та в Галичині.

Наша місія зробила все для захисту інтересів України. Вже на першому польсько-українському засіданні (28. жовтня) наші представники оголосили декларацію, в якій стали на ґрунт етнографічного принципу щодо кордонів України. В аграрній справі остаточне рішення залишалось майбутньому українському парламенту. Рівночасно наші представники ставили питання про кінечність признання Польщею самостійности України та про зміну режиму на окупованих поляками українських землях.

Поляки цю декларацію відкинули. На другому засіданні (30. жовтня) польська делегація заявила, що декларація не відповідає польським домаганням. Конкретно польські делегати вимагали, щоб в декларації було зазначено про державні кордони між Україною і Польщею, про негайне упорядкування земельної справи (для забезпечення інтересів польських землевласників головню на Правобережжі) і про забезпечення культурно-національних прав польської людности на Україні. Підкреслювалось, що Сх. Галичина повинна належати до Польщі.

З такими домаганнями виступили польські делегати в той час, коли ще існував наш фронт і значна частина Правобережжя находилась під українською владою. Але раптом ситуація на нашому фронті радикально змінилась. Спочатку стало відомо про сепаратний договір Галицької армії в Денікіном, потім прийшла вістка про евакуацію Кам'янця, нарешті наче обухом по голові вдарила нас катастрофа в Проскуріві й Війтівцях. Все це надзвичайно утруднило становище нашої місії. Поки існував український фронт, була надія на те, що з Польщею вдасться порозумітися в межах директив нашого уряду. Тепер після катастрофи на нашому фронті поляки почали рішуче настоювати на своїх вимогах. В розмовах з членами нашої місії представники польського уряду недвозначно зазначали, що переговори мають бути якнайшвидче доведені до позитивного кінця, інакше має наступити формальний розрив з усіма його наслідками.

В цих умовах наша місія вирішила переглянути попередній текст своєї декларації. Ми вважали, що не можемо доводити до розриву з поляками, бо наша армія навіть не мала б тоді куди відступати. Після довгих нарад, в яких галицькі представники залишилися при окремій думці і врешті подали заяву про свій вихід із місії, був виготовлений новий проєкт декларації, в якому взято на увагу домагання польської делегації.

Ясна річ, що цей проєкт перевищував уповноваження нашого уряду. Тому я негайно виїхав до уряду за новими директивами.

Але по дорозі в Тернополі довідався, що уряд вже виїхав із Старо-Костянтинова в невідомому напрямі на схід. Тоді, вертаючись назад до Варшави, я рішив порадитись з членами Директорії Ф. Швецем і А. Макаренком. З Швецем я бачився у Львові, з Макаренком у Кракові²³). Обидва вони після розмови зо мною висловились за необхідність негайної подачі декларації зазначеного змісту. В Тернополі я бачився також з відповідальними представниками есерів: А. Степаненком, В. Кедровським і Т. Часником. Ознайомившись з проєктом декларації, вони мені теж заявили, що інтереси мсменту вимагають негайного підписання декларації, хоч би й «ціною порушення партійних принципів».

Вернувшись до Варшави, я негайно скликав ширшу нараду для обговорення проєкту декларації. В цій нараді взяли участь такі представники нашого громадянства, як міністр земельних справ М. Ковалевський (с.-р.), товариш міністра внутрішніх справ П. Христюк (с.-р.), товариш міністра закордонних справ В. Старосольський (галицький с.-д.), О. Ковалевський (нар.-республ.), С. Русова (с.-ф.), Л. Старицька-Черняхівська (с.-ф.), С. Шемет (хліб.-дем.), Б. Гомзін (хліб.-дем.), Ю. Коллард (сам.-соц.) і багато інших. Майже всі учасники наради, з огляду на критичну ситуацію, висловились за негайне підписання декларації.

Тоді я, за згодою більшости членів нашої місії, того ж дня як відбулася ця нарада, подав польському урядові декларацію нового змісту. В цій декларації від імени нашої місії заявлялося, що границя між Українсю і Польщею має проходити по річці Збручу і далі на північ по північно-західній Волині; громадяни польської національности будуть мати в Українській Республіці такі самі права, як українські громадяни польської держави; земельна реформа буде остаточно вирішена майбутнім парламентом України, але на час до скликання парламенту юридичне полсження землевласників польської національности на Україні буде регулюватися на підставі окремого погодження між українським і польським урядами.

Отже перед нашою місією стояла ділема: або зовсім відмовитися від якогобудь псрозуміння з Польщею і тоді рахуватися в тяжкими наслідками для нашої справи, або негайно підписати декларацію для того, щоб виграти час і дати змогу нашій армії зміцнити своє становище на фронті проти Денікіна. Місія вибрала цей другий шлях. Приймаючи таке рішення, ми брали на увагу такж те, що в декларації поза всім іншим маютья позитивні мсменти, дуже важливі для нашої справи. Так, ми домагаємся

²³) Ф. Швець і А. Макаренко в цей час ще находились в Польщі, бо польський уряд довгий час не давав їм візи на виїзд за кордон.

від польського уряду: признати самостійність Української Народної Республіки, допомогти нам зброєю, набоями та іншим військовим майном, нарешті відкрити для нас транзит з іншими державами.

Звичайно, уряд може не апробувати декларації 2. грудня. Тоді мусимо рахуватися з неминучістю ліквідації нашої дальшої боротьби. Бо без оперття на сусідню державу ми не зможемо відновити свого державного життя. Коли галичани пероаумілися з Денікіном коштом Великої України, то нам в цій ситуації, що утврилася після листопадової катастрофи, нічого не залишається, як пробувати знайти шлях для продовження своєї боротьби хочби в межах Великої України.

Продовжуючи свої інфрмації, Лівницький казав, що після подачі декларації 2. грудня в переговорах з поляками наступила перерва, і ніяких спільних засідань представників нашої місії з польською делегацією з того часу не було. Але Пiлсудський зараз же після подачі декларації дозволив формувати наші військові частини на територіях Волині й Поділля, зайнятих польським військом. Взагалі Лівницький був настроєний досить оптимістично щодо будучини польсько-українських відносин. Він казав, що за допомогою поляків нам пещастить відновити свою боротьбу організованим фронтом. Чи в цей час Лівницький вже знав щонебудь про плани Пiлсудського щодо війни з Росією, про це він нічого не казав. Зазначив лише, що в справі польських безчинств він якраз перед приїздом до Камянця подав Пiлсудському обширний меморандум за підписом своїм і Петлюри.

М а з е п а: Коли я їхав до Камянця, мені й на думку не спадало, що ми вже стоїмо перед фактом підписання декларації 2. грудня. Всі ми жили там, в запіллі ворога, зовсім іншими думками та перспективами. Нам здавалося, що в першу чергу треба об'єднати та реорганізувати наші розпорошені сьогодні військові сили. Тоді ми могли би вже в ближчому часі відновити свою боротьбу організованим фронтом. Тому факт підписання декларації 2. грудня мене дуже занепокоїв. Аджеж це новий клин в наші взаємовідносини з Галицькою армією. Ми там грацюємо весь час в напрямі об'єднання обох армій. Тепер над цєю справою очевидно треба поставити хреста. Тай по суті я не поділяю оптимізму Лівницького щодо тих користей, які нам може дати союз з Польщею. Мені здається, що поведінка поляків на окупованих ними українських землях не віщує нам нічого доброго.

Я констатую, що декларація подана без згоди уряду. Але зараз не в наших інтересах доводити до формального розриву з Польщею. Треба лише бути на сторожі, щоб поляки, використо-

вуючи наш тяжкий стан, не посунули взагалі на Україну. Ні в яким разі ми не можемо допустити, щоб на Україну прийшли нові чужоземні сили. Це знову відвернуло б від нас народні маси. Найбільш непопулярним на Україні є гасло інтервенції. Тому краще переживемо на Україні якийсь довший час стан анархії, але будемо продовжувати боротьбу власними силами. Треба вимагати від поляків негайного визнання Української Народньої Республіки й припинення руху їхнього війська на схід. Хай польський уряд допоможе нам одержати зва кордону одяг, амуніцію, зброю та інше військове майно.

Тим часом мусимо приступити до організації державного центру на своїй території. Большевики є покищо заслабі, особливо на Правобережжі. Тому треба якнайшвидше сформувати в районі Кам'янця — Могилева, а також за кордоном з наших полонених певну кількість свого війська. Тоді разом з армією Омеляновича-Павленка зможемо відновити свою боротьбу регулярним фронтом. З уваги на критичний стан нашої справи уряду покищо не слід міняти. По закінченні наших нарад я негайно поїду до армії Омеляновича-Павленка. Петлюра хай якнайскорше вертається на Україну разом з нашими новими військовими частинами, що формуються тут на заході.

Але поза всім цим, на мою думку, ми мусимо вже тепер подумати про деякі зміни в нашому дотеперішньому загальному управлінні. На це ми вже не раз звертали увагу Директорії, починаючи ще з Рівного. Але в Рівному підчас формування уряду Мартоса вдался лише поставити цю справу на порядок денний, фактично ж майже все залишилось по старому. Це дуже перешкоджало нашому державному будівництву. Особливо справа керування військом вимагає серйозної реформи. Це «Ахилесова пята» всіх наших невдач. Вже після київських подій в кінці серпня 1919 року одним з постійних домагань нашого правительства було: поряд з унормуванням взаємовідносин між Директорією та радою міністрів утворити військову раду для тіснішого зв'язку між урядом і армією. На жаль, бурхливі події минулого року не дали змоги здійснити цього. Тепер за ці останні місяці я ще в більшій мірі переконався, що нашому військовому управлінню бракувало системи і людей. Між іншим серед військових панує велике невдоволення осаулами Головного Отамана. Вважають їх за головних винуватків того, що ні Петлюра, ні уряд по суті не мали справжньої уяви про дійсний стан нашої армії. Поза урочистими прийняттями та парадми осаули не бачили і не знали тих недостач в нашій армії, що руйнували її бойову силу. Тому треба реорганізувати управління військом так, щоб надалі можна було уникнути цих дефектів.

Через брак людей на Україні Андрій Миколаєвич (Лівицький І. М.) повинен якнайшвидше покинути Варшаву, його місце може заступити наш посол в Букарешті Мацієвич²⁴).

Б е з п а л к о: Я вважаю, що взаємовідносини між урядом УНР і Польщею ще не є з'ясовані. Деклярація 2. грудня це тільки епізод, бо Польща не дала досі ніякої відповіді. В своїй внутрішній політиці ми мусимо працювати в напрямі якнайширшої консолідації українських сил. Не наша вина, якщо есери вийдуть з уряду. Я згоден з тою думкою, що ми мусимо шукати іншого виходу з ситуації. Треба негайно сформувати в Польщі та в Румунії по парі тисяч українських вояків і разом з армією Омеляновича-Павленка пустити в хід нашу одиноку зараз чинну силу — армію. Бо коли з цим спізнитися, то може статися поділ українських земель між большевиками та поляками, а може навіть і румунами. Мусимо осадити десь свій урядовий центр і з того моменту Україна знову існує для цілого світу. Всі почнуть знову стягуватися до цього центру.

Р о м а н ч е н к о: Я також стою за негайне творення української армії та відновлення державного життя. Але я знаю порядки, які панують тут на українських землях під польською владою. Тому не вірю, щоб з тих наших військових формувань, які переводяться тут в Кам'янці, могли вийти якісь добрі наслідки. Треба творити українську армію поза місцевостями, зайнятими поляками. Дух в армії не такий вже малий, і нам нема чого боятися виходу есерів із уряду. Так само не мусимо пересцінювати ролі Кам'янецької Національної Ради. Ця Рада — збіговисько людей дезорієнтованих і демсралізованих. Керівники Ради самі не знають, чого вони хочуть. Напр., коли я на одному засіданні Ради запитав президію, як ставиться Рада до Зимового походу нашої армії, то голова Ради М. Корчинський на це відповів: «Зимовий похід — це чергова авантюра соц.-демократів». Я не надаю особливого значіння різним наріканням на Лівицького за його деклярацію 2. грудня. В тяжкій ситуації можна підписати й компромісову заяву, треба тільки, щоб це давало якісь вигоди для нашої загальної справи.

Я дуже вітаю думку про реформу нашого загального управління, особливо що торкається війська. Для успіху нашої дальшої боротьби я вважаю цю справу за дуже важливу. Як бувший помішник головного державного інспектора, я мав нагоду дов-

²⁴) Про те, щоб А. Лівицького відкликати на Україну, а на його місце призначити К. Мацієвича, я писав також в своїх листах до Петлюри. Мацієвич згоджувався заступити Лівицького в Варшаві, але сам Лівицький і Петлюра були проти цього. Тому все залишилося без змін.

ший час спостерігати життя нашої армії й мушу сказати, що серед військових врешті встановився такий погляд, що коли Головний Отаман з своєю «світою» іде на фронт, значить там треба чекати якоїсь невдачі. Безумовно осаули Головного Отамана не мають в армії ніяких симпатій. Загальна опінія така, що вони не надаються на ролю «ближчих» дорадників найвідповідальнішого керівника військом. Усунути надалі ці дефекти конче необхідно. Верховний головнокомандуючий може бути й невійськовий, як напр. Троцький у большевиків, але він мусить мати при собі відповідно підготованих помішників.

Л і в и ц ь к и й: Думка про те, щоб відновити якнайскорше державний центр, є цілком реальна. Поляки настроєні проти імперіалістичної Москви. Денікіна вони бояться ще більше, ніж большевиків. Тому вони охоче допоможуть нам організувати своє військо в районі Могилева. Звідти на весну ми можемо вирушити проти Денікіна. В разі виходу есерів із уряду, на мою думку, слід створити більш поміркований кабінет з участю представників правих груп.

Щодо недотач в нашому державному управлінні, то я цілком приєднуюся до того, що було тут сказано. Треба зробити радикальну рефсрму. Взагалі треба точно означити права і обов'язки верховної влади. Ми досі не маємо закону, який би регулював відносини Директорії і ради міністрів як в справах законодавства, так і управління. Тому ми напр. не знаємо, чи має Директорія право veto відносно ухвалених радою міністрів законів, чи не має, чи має право втручатися в справи управління окремими міністерствами, чи не має. Всіх цих неясностей надалі не повинно бути.

Ш а д л у н: Я вважаю, що від Польщі ми не можемо чекати якогось порятунку для нашої справи, але в нашій ситуації переговорів з нею не треба зривати. Війна з большевиками неминуча. Гасло самостійної совітської України, проголошене большевиками, це фікція, яка не може задовольнити українську людність. Большевізм на Україні не має коріння, він чужий нашому народові. Тому замість горожанської війни у нас знову буде бсротьба з чужою силою. Треба якнайшвидче відновити державний центр і скликати передпарламент з представників ширшого громадянства. Рфсрма загального управління потрібна.

На підставі цих дискусій нарада Ц. К. УСДРП ухвалила резолюцію, в якій між іншим зазначалося:

1. Кабінет міністрів з теперішньою політичною програмою залишається до скликання передпарламенту.

2. Негайно вживаються заходи для відновлення державного центру й переведення армії на становище регулярної.

3. По закріпленні певної території скликається передпарламент з законодавчими функціями, перед яким Директорія й уряд здають відчит в своїй діяльності і складають свої уповноваження.

4. Організація армії надалі провадиться на основі строгої дисципліни, при чім до відповідальної праці в армії притягуються фахові військові сили незалежно від національності й політичних переконань при умові встановлення за ними належного контролю.

5. В закордонній політиці уряд має стояти «проти запрошення чужоземних військ на територію України в яких би то не було цілях».

6. Для унормування загального управління негайно видається окремий закон, в якому точно означається компетенція Директорії, як верховної влади.

На другий день окрема комісія під головуванням А. Лівичького виготувала проєкт «Тимчасового закону про державний устрій та порядок законодавства», в яким погодились всі інші відповідальні члени соц.-дем. партії. Зміст цього проєкту зводився до таких головних точок:

1. По відновленні урядового центру негайно, одначе не пізніше, як 1. травня 1920 р., скликається передпарламент — «Державна Народня Рада», яка встановляє тимчасову форму державного устрою й порядок законодавства на час до скликання постійного законодавчого органу.

2. До скликання передпарламенту Директорія здійснює свою владу виключно через раду і кабінет міністрів.

3. Верховне представництво військ УНР належить голові Директорії, як Головному Отаманові. Для командування армією призначається головним отаманом на пропозицію голови ради міністрів і військового міністра головнокомандуючий армією, що фактично керує військом на підставі загальних вказівок верховного головнокомандуючого, якому безпосередньо підлягає.

4. Для координації діяльності фронту і тилу утворюється в місці перебування штабу головного командуючого військова рада на чолі з головнокомандуючим армією в складі членів: військового міністра або його заступника, начальника штабу головнокомандуючого армією, представника від головного отамана та одного від кабінету міністрів.

Як бачимо, проєктом «Тимчасового закону» не касувалася Директорія, як верховна влада, лише встановлялося певне обмеження компетенції членів Директорії щодо їх втручання в справи управління поодинокими міністерствами. Всі ми хотіли тоді по-

ліпшити наші старі порядки, залишаючись на ґрунті постанов Трудового Конґресу. Тому дивно читати, як М. Шаповал в своїй книзі «Велика Українська Революція» (ст. 173, 183) намагається представити справу так, начебто українські соц.-демократи, тсбто я, А. Лівницький, О. Безпалко та інші, приймаючи проєкт «Тимчасового закону», мали намір зробити «державний переворот», «скасувати формально Директорію», встановити «олігархічну диктатуру кабінету міністрів» і т. д. Все це фантазія автора. Коли б справді українські соц.-демократи захоплювались в той час подібними планами, то очевидно я прийняв би пропозицію Петлюри в кінці листопада 1919 року в Старо-Костянтиніві, де Петлюра, як уже зазначено, сам пропонував мені перейняти від нього обовязки Голови Директорії і Головного Отамана. В дійсності, кам'янецький проєкт «Тимчасового закону» не був продуктом тих чи інших вузько-групових змагань, як це твердить М. Шаповал. Навпаки, це була тоді вимога майже всіх тих українських політичних груп, що брали активну участь в нашій боротьбі 1919 року. Є фактом, що остаточна редакція цього проєкту була сформулована спільно з відповідальними представниками тої партії, до якої належав сам Шаповал.

Проєкт «Тимчасового закону» разом з зазначеною резолюцією Ц. К. УСДРП був негайно переданий представникам УПСР, А. Степаненкові, В. Голубовичеві, Н. Григорієву та іншим, що в той час находились в Кам'янці. Ознайомившись з цим проєктом, есери заявили, що вони домагаються скасування Директорії взагалі. Лише після спільної наради вони в окремій резолюції заявили, що голова Директорії до скликання передпарламенту лишається для репрезентації верховної влади. Щсж до членів Директорії Швеця та Макаренка, то вони пропонували визнати, що члени Директорії Швець і Макаренко остаточно вибули з Директорії, в ксжнсмү разі вимагали негайного позбавлення їх уповноважень, що були дані їм 15. листопада 1919 р. в Кам'янці. Останнє есери мотивували інтересами «більш певного представництва УНР за кордоном». Річ в тому, що А. Степаненко і В. Голубович, які незадовго перед тим приїхали з Варшави, оповідали, як Швець і Макаренко своїми хаотичними розспрядженнями вносять безладдя в діяльність наших місій за кордоном. Взагалі есери вимагали, щоб в проєкті було категорично зазначено про «цілковите обмеження Директорії на користь кабінету міністрів».

Коли Баран, Корчинський та інші провідники Кам'янецької На ці нальної Ради довідалися про ці наради українських соціалістів, а такж про наміри членів уряду ресрґанізувати наше загальне управління (про це я сам поінформував членів президії

Ради в своїй розмові з ними 6. лютого), то це дуже їх збентежило. Вони гадали, що крім Кам'янецької Ради вже ніхто не сміє вирішувати такі важливі державні справи, а тут виходило, що все йшло поза ними.

Тоді С. Баран рішив поспішити з «реалізацією» своїх планів. 8. лютого він вніс в Раду проект резолюції, в якій пропонував визнати, що Директорія і правительство вже не існують як органи державної влади, а тому не мають права видавати яких будь основних державних законів. «З нинішнім днем, говорилося в проекті резолюції, ініціативу дальшого державного будівництва бере в свої руки Українська Національна Рада. Вона поробить заходи для сформування та скликання в найкращім часі тимчасового тіла, яке негайно по своїм зібранню перейме повноту влади в свої руки, покличе голову Української Народньої Республіки і перше правительство.»

Звичайно, з цих планів Барана нічого не вийшло. Більшість членів Ради самі побачили, що їх втягують в авантюру. Тому резолюція Барана, яку він вніс на обговорення, навіть не була поставлена на голосування. Після дискусій, в яких взяли участь також представники українських соц.-демократів, Рада ухвалила на своєму засіданні резолюцію іншого змісту. В цій резолюції висловлювалося побажання, щоб в найскоршму часі був скликаний тимчасовий законодавчий орган в формі передпарламенту, який мав би вирішити питання про верховну владу УНР та її правительство. Своім змістом ця резолюція нагадувала літінську постанову членів уряду з приводу т. зв. хмельницької «Ради Республіки».

Отже після листопадової катастрофи всі українські політичні групи домагалися реорганізації проводу. Лише різні групи йшли до цього різними шляхами. В той час, як права опозиція разом з соц.-революціонерами стояла за негайну ліквідацію Директорії і встановлення замість неї «Ради Республіки» (есери) або «Начальника УНР» (праві групи²⁵), соц.-демократи пропонували до часу скликання передпарламенту не касувати Директорії, а лише обмежити її компетенцію на користь кабінету міністрів.

²⁵) Напр., в резолюції «Бюра українських демократичних партій в Варшаві» за підписом представників від народніх республіканців (О. Ковалевський), самостійників-соціалістів (Ю. Коллард) і хліборобів-демократів (С. Шемет) з 10. грудня 1919 р. визнавалося за конечне: «Ліквідувати владу Директорії й позбавити всяких уповноважень всіх її членів. Репрезентацію верховної влади тимчасово передати до рук С. Петлюри, як Начальника Української Народньої Республіки. Владу свою Начальник Республіки повинен здійснювати за допомогою парламентарного кабінету міністрів».

В такому дусі був уложений проєкт «Тимчасового закону», до обговорення якого члени уряду зараз же приступили. Після прийняття «Тимчасового закону» я мав виїхати до армії Зимового походу, а Лівичський і Безпалко до Варшави. Безпалко мав від кабінету міністрів спеціальне доручення виїхати з Варшави до Берліна для остаточного вияснення можливостей розуміння з совітською Москвою. Та наради членів уряду ще не закінчилися, як на другий день (11. лютого) з учасниками їх трапилася «пригода», що наробила тоді в Кам'янці великого переполоху серед українського громадянства.

Річ у тому, що до Кам'янця я приїхав і жив там нелегально. Сталося так, що напередодні закінчення нарад уряду туди приїхав польський міністр в справах «східних кресів» А. Мінкевич. В призначену годину він прийшов на помешкання уповноваженого нашого уряду І. Огієнка, щоб зробити мені візиту. Я не бачив ніякої потреби в такій зустрічі, тому попросив Огієнка передати Мінкевичу, що я з причин свого нелегального перебування в Кам'янці прийняти його не можу. Мінкевич збравився і вимагав від мене сатисфакції. Я ніякої сатисфакції не дав. В той же день майже всі члени уряду, що нахсдились в Кам'янці (Лівичський, Огієнко, Безпалко і я), були затримані польською владою під домашнім арештом. Ображена амбіція Мінкевича була задоволена.

На другий день я вже був приготувався тікати зпід польського арешту, бо запідозрював, що поляки прсето хотять ліквідувати український уряд. Квартира Огієнка, у якого я мешкав, була тим якраз зручна, що одною сторенсю виходила на вулицю, де не було ніякої польської варти. Отж за згсдсю Огієнка та його покійної дружини Домни Данилівни, щирої української патріотки, що разом з Ніною М. і Данилом Петрівським підготувала технічне виконання задуманого плану, я мав уночі спуститися з балкону другого поверху на вулицю й негайно виїхати з Кам'янця. Але сталося так, що того самого дня до Огієнка приїхав від Мінкевича офіцер з наказом «привезти» мене до нього. Я пісхав.

Мінкевич прийняв мене в присутнсти Ст. Стемпівського, пізнішого міністра здсровля в уряді В. Прєкоповича, і капітана Чарноцького. Це був ще молсдий, біля 35 рсків, симпатичний брґнет середнього зрстету. В чемній фґрмі він привітався зо мною і сказав, що дуже хотів би поговсрити зо мною про деякі справи, що теркаються польсько-українських відносин на теритсріях, зайнятих польським військсм.

На це я сказав, що після всього того, що сталося, не можу задовольнити його прссьбу. Як відповідальний представник уряду Української Народньої Республіки, я мсжу говорити

з вами, заявив я, лише як рівний з рівним. Тому поки не буде анульоване розпорядження щодо позбавлення свободи членів українського уряду, я не можу собі дозволити ніяких ділових розмов з вами.

Мінкевич змішався. Було видно, що він не сподівався такої відповіді. Але швидко опанувавши себе, він напіввинуватим тоном сказав: «Я цілком розумію Вас, пане міністре. Бачу, що між нами сталося непорозуміння. Тому охоче зроблю так, як Ви бажаєте». Тут, же, в моїй присутності, він наказав через телефон ген. Крайовському негайно звільнити всіх затриманих.

Моя розмова з Мінкевичем тривала більше години. Вже з перших слів я побачив, що йому заімпував мій незалежний тон розмови з ним. Як я зрозумів, причиною арештів була не лише ображена амбіція Мінкевича. До певної міри тут відіграли роллю також неправдиві інформації, які напередодні приїзду Мінкевича з'явилися в одній з кам'янецьких газет, що нібито до Кам'янця приїхав В. Винниченко для нарад з представниками українського правительства. Звичайно, це була неправда. Винниченка в Кам'янці не могло бути. Але за кілька днів перед тим я дійсно одержав від нього листа (з 7. січня 1920 р.), в якому він писав, що в заксьдонних газетах є чутки, нібито я і Безпалко викликаємо його на Україну. В зв'язку з цим він повідомляв, що коли його присутність на Україні дійсно потрібна, то він негайно приїде. Але попереджав, що з партії українських соц.-демократів він вийшов і стоїть «на ґрунті комуністичної програми». . не тільки тактично, але й принципово».

Пригадую, цей лист зробив на мене неприємне враження. Це був повний доказ нашого політичного безголов'я. Але відомості про одержання мною цього листа, очевидно, дійшли до Мінкевича, і це дало йому зайвий привід для переведення арештів.

На другий день (14. лютого) відбувся останнє засідання кабінету міністрів з участю І. Мазепи, А. Лівницького, І. Огієнка, М. Шадлуна і О. Безпалка. На цьому засіданні ухвалено «Тимчасовий закон про державний устрій та порядок законодавства Української Народньої Республіки»²⁶). Рівночасно прийнято окрему постанову, в якій говорилося, що з оголошенням «Тимчасового закону» гаснуть уповноваження, дані членам Дирексрії

²⁶) Через кілька днів (24. лютого 1920 р.) у Варшаві відбулася конференція членів УСДРП, що перебували за кордоном, з участю А. Лівницького, Б. Мартоса, О. Безпалка, Л. Михайлова, В. Старосольського, Льва Ганкевича, Миколи Ганкевича і Ів. Квасици. На цій конференції також обговорено проєкт «Тимчасового закону» і вирішено, що цей закон є конче потрібний на час до скликання передпарламенту, а тому слід його «негайно ввести в життя».

Макаренкові і Швецеві 15. листопада 1919 р. щодо їх діяльності за кордоном. В кінці доручено А. Лівичькому, як голові української місії в Варшаві, заявити рішучий протест з приводу арештів членів нашого уряду польською владою в Камянці і домагатися від польського уряду належної сатисфакції²⁷⁾.

На другий день я виїхав до армії Зимового походу. Відізнаючи, я залишив для Петлюри обширного листа (з 10—14. лютого 1920 р.), в якому між іншим настоював: на негайному затверженні «Тимчасового закону», негайному закликанні для фактичного керування армією «2—3 фахових військових осіб з належним організаційним хистом та підготовкою» і якнайскршій організації наших полонених за кордоном для відновлення боротьби регулярним фронтом. Коли я їхав до Камянця, то мав намір десь на кордоні побачитися з Петлюрою. Тепер, з огляду на приїзд до Камянця Лівичького і Безпалка, потреба в цьому відпадала.

²⁷⁾ У відповідь на цей протест 11. березня 1920 р. польське міністерство закордонних справ зложило перед українською місією в Варшаві офіційне вибачення за «прикрий випадок» арешту українських міністрів у Камянці.

IV. МОЯ ПОДОРОЖ ДО АРМІЇ. КІНЕЦЬ ЗИМОВОГО ПОХОДУ.

Між Кам'янцем і Ямполем. Відступ армії Бредова до Польщі. Моя зустріч з О. Удовиченком і наказ про формування окремої пішої бригади в Могилеві. План подорожі через Румунію. В Букарешті. Листи М. Шаповала, А. Макаренка і Г. Сидоренка. Українська еміграція за кордоном. Капеля О. Кошиця. М. Остроградський. Перехід через Дністер на територію України і зустріч з Чорноморським полком. В Тираспільській «Чека». Від Одеси до Умані. Невдача боротьбистів і кінець «Волохівщини». Повстання Чорноморського полку і галицької кінної бригади в Тирасполі. Подорож до Єлисавета. Настрої на українському селі. Мій приїзд до армії і нарада в Ольгоп'ллі. Лист М. Шадлуна про стан польсько-українських переговорів у Варшаві. Виступ галицьких «червоних бригад» проти большевиків і кінець Галицької армії. Марш армії Зимового походу на зєднання з частинами Удовиченка. Бой з большевиками в районі між Вапняркою і Ямполем. Кінець і значення Зимового походу.

Виїзжаючи з Кам'янця, я гадав, що за якийсь тиждень буду в армії. Та не так сталося, як гадалося. До армії я дістався — й то з дуже великими труднощами вже аж в кінці квітня, тобто більше як через два місяці після того, як виїхав з Кам'янця. Згадуючи тепер про цю свсю, повну небезпечних пригод «Одисею», я мсжу сказати, що тільки дякуючи щасливому збігові обставин мені кінець кінцем, після безконечних блукань, всетаки вдалося доїхати до армії. За інших обставин, хто знає, чим би могла скінчитися ця моя подорож до армії.

До Могилева я приїхав 16. лютого і зараз же, разом з Ю. Онилком, що залишався в Могилеві, виїхав до Ямполья. В Ямполі вже другий місяць існувала українська влада на чолі з нашим бувшим повітовим комісаром Лампігою. В розмові зо мною Лампіга заявив, що населення Ямпільського повіту настроєне проти большевиків і що він міг би в короткий час зібрати до 10 тисяч людей для нашої армії; потрібна була лише збрся, набой і грсшові засоби.

Сам Лампіга справив на мене вражіння енергійної й ділової людини. Серед місцевої людности він користався великою попу-

лярністю. Тому я зараз же послав спеціального кур'єра в Кам'янець до Шадлуна з прсьєбсю, щоб О. Шаповал, при фсрмуванні військових відділів у Кам'янці, звернув увагу також на цей район. Ще з Могилева я писав Шадлунові, що було б добре, коли б Шаповал якнайскрше закріпив за собою лінію Нова-Упшиця — Муровані Курилівці — Котюжани і тим самим прикрив шлях між Могилевом і Кам'янцем. Тоді праця в цьому районі була б гарантована від різних несподіванок. Лампіга інформував мене, що румуни прихильно ставляться до місцевої української влади. Тому я послав такж листа до Мацієвича в Букарешт з прсьєбою вжити заходів, щоб румуни дспсмогли представникам нашої влади в цім районі збрєєю та іншим військовим майном.

Про армію Омеляновича-Павленка тут нічого не знали. Це показувало, що армія скерувала свій рух кудись далеко на схід. Зате були відомості про денікінців, що вони покинули Одесу і що лінія Одеса — Рєздільна зайнята українськими повстанцями під командою ген. Сокири-Яхонтова, колишнього командира дивізії Сірсьжупанників.

З Ямполья я вїхав 19. лютого в напрямі на ст. Рудниця. Після того, що я бачив у Ямполі, мені дуже хотїлося якнайшвидче звязати цей район з армією Омеляновича-Павленка. Але тут сталася подія, що разом змінила цілий план моєї подорожі. Приблизно на півдорозі між Ямполем і Рудницею ми зустріли групу піших людей в шинелях. Спинивши нас, вони заявили, що є передовим розвідочним відділом добровольчої армії, яка з Одеси відступає в Польщу. Нам вони рішуче не радили їхати далі, а вернутися назад. Наша армія, казали вони, відступає на широкому фронті від Дністра до Жмеринки, військо демсралізоване й настрєне по грабіжницьки, тому вас обовязково пограбують, заберуть коней, сдяг і т. д. В цей час, коли ми розмовляли, зі сторони Рудниці почулася гарматна стрїлянина. «Це наші б'ються в большевиками», — сказали денікінці.

Для нас стало ясно, що їхати далі було недоцільно. Тому, подякувавши цим всякам за інфрмациї, ми негайно вернулися назад до Ямполья, а звідти до Могилева. Ми вирішили змінити свій маршрут і спробувати пробратися до армії через румунську територію правим берегом Дністра. З цєю метою я зараз же делегував Оніпка до нашої місії в Букарешт, щоб дістати дозвіл румунської влади на переїзд через територію Румунії.

На другий день (21. лютого) добровольці були вже в Могилеві. Ніяких сутічок між ними і місцевою владою не було. Денікінці залєвнили представників української влади, що вони мають лише пройти до Польщі і ніяких перешкод не будуть

чинити місцевій владі. В разі спротиву, вони загрожували «змести з лиця землі весь Могилів». Маючи на увазі, що денікінці відступали з зброєю, якої нам якраз бракувало, я ще в Ямполі дав директиви, щоб наші місцеві представники старалися всіми способами перебрати від денікінців хоч частину їхньої зброї та амуніції. Не знаю, чим би все це скінчилося. Але сталося так, що вже на другий день за цю справу взялася ксмпетентна військова людина, що цілком випадково опинилася в цей час в Могилеві. Це мало велике значіння для організації наших військових частин в цьому районі. Тому спинюся над цією справою трохи докладніше.

В Могилеві я жив нелегально і мав зв'язок з зовнішнім світом через місцевого народного учителя П. Б., бувшого члена Української Центральної Ради і Трудового Конгресу, родом з Чернигівщини. Він і мій господар А. Д., службовець одної з місцевих кооперативних крамниць, у якого я мешкав, завжди в широкій відданості робили все можливе для того, щоб допомогти мені в виконанні своїх обов'язків, як відповідального члена уряду. Отож на другий день після приходу денікінського війська я довідався від них, що разом з денікінцями в Могилів приїхав також полковник О. Удовиченко, бувший командир 3-ої дивізії нашої армії. Я дуже зрадів цій вістці. Я знав, що підчас відступу нашої армії в листопаді 1919 р. Удовиченко залишився хорий на тиф в Проскуріві. Коли денікінці захопили Проскурів, вони вивезли його в Одесу. Тепер він разом з денікінським військом пробував в Польщу. Я вирішив негайно притягти його до праці для організації війська в цьому районі. Тому доручив Б-ві, щоб він в'язав мене з Удовиченком. Того ж дня Удовиченко прийшов до мене разом з Б-м.

Особисто я перед тим не знав Удовиченка. Чув лише від Петлюри та від наших державних інспекторів, що це був один з наших найбільш талановитих старшин генерального штабу (Удовиченко скінчив один курс російської академії генерального штабу). Тому я зрадів нагоді ближче познайомитися з ним. На мене Удовиченко справив дуже добре вражіння. Це був ще молодий, коло 30 літ, гарний собою старшина. Вже з перших слів було видно, що він не цікавився «високою політикою», а жив головню військовою справою, для якої без сумніву мав визначні здібності. В руках відповідного вищого командування Удовиченко міг зробити дуже багато для української армії. В наших умовах боротьби 1919 року він завдяки своїй мягкій вдачі ледве спромігся дати раду з різними «отаманами», що своєю безвідповідальною роботою ослаблювали боєву силу нашої армії.

Моя розмова з Удовиченком тривала біля години. Від нього

я довідався, що це відступало військо того самого ген. Бредова, який півроку тому примусив нашу армію покинути Київ. Прямуючи з Одеси на захід, бредовці хотіли перейти на територію Румунії. Але румуни зустріли їх гарматним огнем і не пустили. Тоді вони рішили йти до поляків. Всього відступало коло 30 тисяч, а них до 2500 кінноти і до 1500 піхоти, при 200 кулеметах і 30 гарматах. Решта — обоз з награбованим майном. Кіннота складалася з донських і терських козаків і почасти з кубанців. Піхота переважно була з мобілізованих селян з Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини і Херсонщини.

Після взаємних інформацій я запропонував Удовиченкові залишитися в Могилеві для організації військової частини, яка мала б вступити в контакт з от. Шаповалом і полк. Шандруком, що провадили аналогічні формування в районі Кам'янця. Удовиченко рішуче від цього відмовився. Він заявив мені, що на підставі попереднього досвіду переконався в неможливості успішного ведення боротьби нашими силами. Зауваження Удовиченка щодо дефектів в організації попередньої боротьби торкалися головню взаємовідносин між армією та урядом.

Я сказав Удовиченкові, що цілком поділяю його думки. Далі поінформував його, що уряд тільки що ухвалив у Кам'янці закон, який власне має на меті усунути всі ці дефекти. Я запевняв Удовиченка, що повороту до попередніх порядків не буде. Після докладніших інформацій він погодився мою пропозицію прийняти. Оставив лише умову, що до повороту зза кордону Головного Отамана або військового міністра він підлягатиме безпосередньо мені або моєму заступникові.

На другий день (23. лютого) я підписав на імя Удовиченка наказ про формування окремої пішої бригади в районі Могилівського та Ямпільського повітів. Рівночасно я доручив І. Макухові загальне керування цивільною владою в цім районі.

Свою працю Удовиченко розпочав дуже успішно. В першу чергу він постарався шляхом відповідної агітації вирвати з рядів відступавших частин тих українських козаків і старшин, що попали туди примусово. Головна мета цієї акції була та, щоб забрати у добровольців якнайбільше зброї, особливо кулеметів і гармат. Звичайно, тут не обійшлося без сутичок між самими добровольцями. Козаки здебільшого самі заявляли, що вони далі нікуди не підуть і хочать залишитися в українській армії разом зі зброєю, а росіянам це дуже не подобалось. Наслідки цієї акції були блискучі. Вже на другий день після підписання мною зазначеного наказу Удовиченко доповів мені, що має до 40 кулеметів і 10 гармат. Крім того, з добровольчих частин в бригаду запи-

салося до 1000 козаків і 400 старшин, з них кінний полк донських козаків під командою полк. М. Фролова, кінна сотня кубанців під командою сотн. О. Юшкевича та інші.

Захоплений цим успіхом, Удовиченко планував в короткому часі поставити свої залоги в Мурованих Курилівцях, в Котюжанах і далі на схід, залишивши для Шаповала район на захід від цієї лінії. Саме в цей час я одержав точні відомости, що армія Омеляновича-Павленка після крсткого спочинку на Уманщині справді вирушила на схід і знаходиться в районі Знамянки. Коли я поінформував про це Удовиченка, він сказав, що перебування армії в центрі України з військового боку є цілком правильне. Тільки там, в центрі України, казав він, армія може зберегти себе й прсхарчуватися до весни, а тим часом будуть закінчені наші військові формування тут на заході. Тоді армія Омеляновича-Павленка мусить вирушити сюди для спільної з нами акції під одним командуванням.

Темпо праці в Могилеві з кожним днем розвивалося все більше. На мсю вимогу 25. лютого з Камянця привезено кілька мільйонів гривень для новформованої бригади. Це ще більше оживило працю. Але ситуація в районі Могилева тим часом змінилася. Ще до приходу добровольців большевики з сусідніх районів (Жмеринського і Винницького) намагалися опанувати цей район. Так, напр., 17. лютого вони зробили несподіваний напад на Муровані Курилівці, підчас якого між іншим захопили урядовця Камянецького земства Т. К-го, що провсжав мене до Могилева і саме в цей час вертався назад до Камянця. Тепер відступ Бредовської групи до Польщі притягнув ще більшу увагу большевиків до цього району. Большевицькі відділи насувалися зі сходу і з півночі. Наслідком цього вже 27. лютого в Могилеві стало неспокійно. Большевики пробували захопити місто, але успіху не мали. Того ж дня недалеко від Могилева, по дорозі від Немії і Серебрії на Яршів, був убитий невідомими большевиками катеринславський організатор Вільного Ксацтва Микола Горобець, бувший державний інспектор ксрпусу Січових Стрільців. Саме перед тим він привіз грсші з Камянця для бригади Удовиченка і тепер вертався назад з моїм листом до Петлюри та іншими дсрученнями.

На другий день большевики почали новий наступ на Могилів. Не маючи забезпеченого тилу, Удовиченко рішив не вступати в бій. Він прийшов до мене пополудні й заявив, що відступає з своєю бригадою на Муровані Курилівці. Разом з бригадою місто покинули також представники української цивільної влади на чолі з І. Макухом. Я залишився в Могилеві і ждав повороту

Онипка з Букарешту. Трагічний випадок з Т. К-м, потім з М. Горобцем переконали мене в тому, що моє рішення змінити свій маршрут і не їхати прямо на схід було цілком оправдане.

Після відступу Удовиченка я пробув у Могилеві під большевицьким режимом біля тижня. За цей час Удовиченко під натиском большевиків залишив Муровані Курилівці і відступив в район Калюса ближче до Дністра. В самому Могилеві швидко наростало незадоволення большевицьким режимом. Та саме в день, коли в місті чекали протибольшевицького перевороту, з Букарешту вернувся Онипка. Того ж дня (6. березня) ми перейшли через Дністер (по зруйнованому залізничному мосту) на румунський берег біля с. Атаки. Пригадую, як ми тішилися тим затишком, який знайшли при ночівлі в Атаках в звичайному заїзді! Після страшного хасу та руїни, які панували в той час на просторах революційної України, просто не вірилося, що люди ще можуть десь жити в умовах нормального, спокійного часу.

Але тут нам знову довелося міняти свій маршрут. Румунський вартовий сфідер в Атаках, проглянувши наші документи (ми їхали під чужими прізвищами), заявив нам, що без окремого дозволу дивізійного штабу, який находився в Окниці, ми не можемо переїхати назад на українську територію. Коли ми на другий день поїхали в Окницю, то там нас чекало ще більше розчарування: треба було їхати аж до самого Букарешту, щоб одержати дозвіл на перехід через румунсько-совітську границю. Так, замість того, щоб їхати з Атак прямо до херсонських берегів Дністра, ми зовсім несподівано для себе, після досить довгої подорожі залізницями, 13. березня опинилися в румунській столиці.

В Букарешті нам довелося чекати біля тижня. Цей час я використав для ознайомлення з положенням нашої справи в Румунії і взагалі за кордоном. Із розмов з головою нашої місії К. Мадієвичем, радником місії І. Фещенком-Чопівським і головою військової секції ген. Дельвігом я довідався, що румуни також дали дозвіл на формування наших інтернованих та полонених. Але про стан наших переговорів у Варшаві вони в той час ще не знали більше того, що мені вже було відомо з нарад у Кам'янці, а потім з листа до мене от. Миколи Шаповала (з 1. березня 1920 р.), якого я одержав через Онипка ще в Могилеві. В цьому листі М. Шаповал, що незадовго перед тим був у Варшаві, між іншим писав:

«Прибувши сьогодні до Букарешту з Варшави, з доручення прсф. Мацієвича маю честь подати до Вашого відома про сліду-ючий стан річей у Варшаві. З Варшави я виїхав 26. лютого вечером. За 10 днів перед моім виїздом ген. Зелінський (голова тамснної військової секції при дипломатичній місії) відвідав польського військового міністра, його помішника і деяких генералів-рефе-рентів при Пілсудському. На всі предлсження і внесення ген. Зелінського з польського боку не послідовало ні одного відмов-лення.

А Зелінський предлсжив: зфсрмувати на польській тери-торії 2 українські дивізії, поляки згодились; фсрмувати на укра-їнській території, окупованій польським військом, — поляки згодились. Мається фсрмувати в одному з пунктів на Сході. Платню в польській валюті вже видається нашим козакам і старшинам, що перебувають в Ланцуті два тижні. Всіх наших козаків і стар-шин із Ланцута, Старо-Костянтінова, Рівного, Луцка та ін. вже звозиться до призначеного пункту. Збрсря, амуніція, уніформа (американська) вже видається. З Німеччини мається привезти 10.000 козаків. Людей вже за ними вислано. Витрати на ці фср-мування робляться по квитанціях нашого уряду на ті 400 мільйонів німецьких марок, що секвестровані німецьким урядом в Берліні. Поляки ж будуть стягувати по цим квитанціям через Париж, де на це пристають. Полк. Данильчук, що має їхати до Парижу з військовими дорученнями, одержав за кілька днів перед моім виїздом дозвіл з Парижу на візд туди української військової місії.

«В день мого відїзду від Тишкевича з Парижу (тодішній го-лова української місії в Парижі — І. М.) прийшла до Головного Отамана телеграма, що Франція дала дозвіл на продаж для укра-їнської армії всіх засобів для організації її й ведення війни проти большевиків».

З цього листа було видно, що настрої в політичних кругах Франції під впливом Польщі змінилися на більш прихильні до нашої бсротьби проти большевиків. Приблизно в таксму ж дусі мене інфсрмували Мацієвич і Дельвіг. Обидва вони були гаря-чими прихильниками польсько-українського порозуміння і че-кали великих позитивних наслідків для нашої справи від нав'язання дружніх відносин з Польщею. Особливо Мацієвич, з яким я бачився кілька разів, був дуже оптимістично настроєний щодо наших перспектив за кордоном. Він запевняв мене, що в Румунії буде таксж переведена срганізація наших полонених і що вза-галі Румунія в коротксму часі визнає самостійність України. Тому радив мені написати Петлюрі, щоб він по дорозі на Україну

обов'язково заїхав до Румунії офіційно, як «президент Республіки».

Разом з цим Мацієвич згоджувався з тим планом відновлення боротьби власними силами, що був прийнятий на нарадах нашого уряду в Кам'янці. В зв'язку з цим я написав тоді до Шадлуна в Кам'янець, що Мацієвич «майже цілком солідарний зо мною, а значить і з урядом, в багатьох справах принципового і практичного значіння». Взагалі ні Мацієвич, ні інші представники нашої місії в Букарешті в той час ще нічого не знали про те, що Польща спішно готувалася до війни з Східною Росією і що в цій війні Україна мала бути союзником Польщі. Як відомо, Пілсудський дуже обережно підготовляв свій план війни проти Східної Росії.

В Букарешті я одержав кілька листів з Відня, між іншим від члена Директорії А. Макаренка і від голови нашої Віденської місії Г. Сидоренка. В цих листах також не було ніяких інформацій щодо можливості війни між большевиками і Польщею.

Макаренко в своєму обширному листі (з 4. березня 1920 р.) спинявся переважно на діяльності наших місій. Він жалівся, що крім Грецької, Будапештської та Швейцарської місій, всі інші не стояли на висоті своїх завдань. Найбільше нарікав на фінансову комісію Супруна, обвинувачуючи його в марнотратстві державних грошей²⁸⁾. Взагалі дуже лайв нашу еміграцію за бездіяльність, особливо нападав на деяких емігрантів, називаючи їх «просто злочинцями, що повтікали за кордон з грішми». Обурювався з приводу кам'янецьких резолюцій українських соціал-революціонерів про скасування Директорії і заявляв, що в Європі «надають велике значіння Директорії, як суверенній владі, що затверджена Трудовим Конгресом», тому якщо Україна буде визнана, то «буде визнаний лише уряд Директорії». В кінці хвалив мене як «хроброго голову уряду» і просив не забувати, що він «знає всі наші потреби на Україні і все робить для досягнення спільної мети».

В іншому дусі був лист Сидоренка. Сидоренко в своєму листі заявляв, що перебування уряду на Україні в цю критичну добу має велике значіння для нашої дальшої боротьби. «Я завжди згадую, писав він, про нашу останню розмову в Кам'янці 14. листопаду, коли Ви сказали мені, що уряд ні в якому разі не покине Республіки і буде боротися за самостійність Української Народньої Республіки до кінця. Упевнений в тому, що так воно й

²⁸⁾ Г. Супрун був уповноважений міністерства фінансів за кордоном і стояв на чолі окремої фінансової комісії в Берліні. Пізнішими ревізіями виявлено великі зловживання в цій комісії і марнування державних фондів.

буде, я виїхав на місце мого призначення у Відень через Румунію. Ви не можете собі навіть уявити, яке колосальне значіння для самостійности і суверенности нашої Республіки і для рахування з нею, як з державсю, має цей факт в Європі, факт, що уряд У. Н. Р. залишився при таких скрутних обставинах в межах нашої Республіки, а не розбігся і не втік. Цей факт спас нашу державність і золотими літерами буде записаний в істсію нашої державности. Ваше перебування на місці, в межах Республіки, і надалі буде спасати нашу державність навіть при Вашій слабости, бо нам треба буде пережити ще небагато часу, щоб нарешті стати на ноги і бути визнаними; всякий же перехід уряду за межі Республіки, за границю, губить нашу державність і означає собою політичну смерть самого уряду».

Сидоренко указував на те, що коли він приїхав до Відня як новопризначений посол і вручив свої вірительні грамоти австрійському урядові, то ці грамоти як підписані відповідальними членами нашого уряду, що залишилися на Україні, були негайно прийняті. Того ж дня йому віддав візиту представник австрійського уряду. Так само всі послы чужих держав у Відні, яким він зробив візиту, негайно відповіли йому візитсю. І все це сталося тому, говорилось в листі, що «всі державні люди рахуються тільки з тим, що коли уряд, територія і народ є, то значить є і держава. Решта ж, чи сильна держава чи слаба, чи багато має війська чи мало, відноситься вже до других комбінацій, але ж факт, що держава є, ніким не заперечується, а це в сі тяжкі часи для нас найважлише».

Лист кінчався характеристичною для Сидоренка оптимістичною заявою, що наше загальне становище за кордоном «з кождим днем все кращає і кращає. І Ви добре робите, зазначалося в листі, що пересуваєтесь з урядом на південь. Обовязково потрібно закріпитись в якому —небудь портовому городі — Одесі, Миколаєві чи Херсоні і тоді ми швидко станемо на ноги».

Пригадую, читаючи цього листа, я мимоволі собі подумав: «Яка протилежність в настроях цього нашого патріота-посла і тих емігрантів, що опинилися без діла за кордоном!» Саме в цей час мені довелося докладніше поінформуватися про те, як під впливом листопадової катастрофи серед нашої еміграції запанували розгубленість і дезорієнтація. Найбільш сумні відомості були про українську колонію в Відні. Там зіхалося кілька тисяч українців. Видавалося 2 газети, 3 журнали. Але панували безголовя і дезорганізація. Пропивалися народні гроші, ширилася орієнтація на большевизм.

Віденський журнал «Воля», що виходив тоді під редакцією

В. Піснячевського, був переповнений всякими сварками українців між собою. Якого тільки бруду не виносилось на сторінках цього журналу різними групами й окремими особами в боротьбі між собою! Але я не забуду, як там же, в журналі «Воля», я прочитав і про позитивну працю наших українців за кордоном. Маю тут на увазі успіх, з яким продовжувала інформувати світ про Україну наша республіканська капеля під проводом О. Кошиця.

Саме в цей час капеля Кошиця, після двохмісячного побуту в Франції, потім в Бельгії і Голандії, успішно закінчила свою подорож до Лондону. З тих кореспонденцій, які були вміщені в «Волі», я бачив, що всі виступи капелі майже во всіх столичних центрах Зах. Європи були невпинним тріумфом української пісні й української музичної культури. Напр., кореспондент французької газети „La Depesche“ в своїй рецензії з приводу концертів капелі в Тулузі писав:

«Визнаю себе безпосмічним передати враження від цих двох концертів, які були годинами чистої радості. . . З перших аккордів губиться почуття реальности; забуваєш убогу землю і переносишся уявсю в якийсь святий храм, де святкується чудесний культ вічної краси. Кажуть, що українці з славянських народів найближче підходять до нас темпераментом, і дійсно творці, які ми чули вчора і позавчора, не носять печаті безнадійности, вони не мають «покаянного стилю» російських пісень; в цих творах навпаки відчуваєш якийсь оптимістичний гумор, делікатну фантазію, яка не раз викликала у мене згадки про наших прегарних композиторів XVI віку».

Рецензія кінчалася словами: «Пана Кошиця та його чудових співаків приймали на диво. Безконечні оплески, вимагання повторювати, тріумфальні овації. І навіть у багатьох я бачив щирі сльози, які стояли і в моїх очах, — добрі сльози хвилювання і радості».

Другий рецензент з приводу виступів капелі в Льєжі (Бельгія) писав у газеті „Journal de Liège“: «Якщо спів має силу перемоги, то брати Українці можуть бути горді — вони завсювали своїми піснями Льєж».

Отож в той час, як наша армія на Україні, не визнаючи ніяких перепексд, продовжувала героїчну боротьбу в запіллї ворога, наша республіканська капеля за кордоном «завойовувала» світ українськими піснями! Чиж можна було не захоплюватися такими успіхами боротьби «на всіх фронтах»? В кожному разі я не розумів «пскаянных» настроїв нашої еміграції. Тсму, відповідаючи Макаренкові й Сидоренкові на їх листи, я між іншим

зазначив, що наш уряд не вірить в силу большевизму на Україні і буде продовжувати боротьбу за Українську Народню Республіку.

Саме в цей час наша місія в Букарешті одержала відомості, що армія Омеляновича-Павленка зайняла Катеринослав, а група Тютюнника нібито находилась в районі Черкас. Хоч ці відомості були неперевірені, але я бачив, що моя подорож до армії може затягнутися на довший час. Тому перед відіздом з Букарешту я написав Петлюрі, що поки не вернуся з армії, дсрочаю А. Лівницькому, а в разі його залишення в Варшаві, М. Шадлунові виконувати мої обовязки голови ради міністрів «в тому районі на території України, де може розпочатися відновлення праці центральних державних установ». В такому ж дусі я вислав тоді ж уповноваження для А. Лівницького і для М. Шадлуна²⁹⁾.

В своєму листі до Петлюри я між іншим зазначав, що коли б виявилось, що армія Омеляновича-Павленка є досить велика, то якусь її частину я негайно направляю в тил большевикам в район Могилів — Жмеринка. В кінці я просив ще раз Петлюру звернути якнайбільшу увагу на правильну організацію армії. «Інакше, писав я, будемо знову стояти перед катастрофою».

За день до мого відізду з Букарешту туди приїхав бувший товариш морського міністра в уряді Остапенка адмірал М. Остроградський, що втік з Одеси від большевиків. Я бачився з ним в місії. За спільною вечерею, з участю Мацієвича, Дельвіга і Фещенка-Чопівського, він розповів нам, як денікінці 25. лютого залишили Одесу й подалися одні на кораблях до Царгороду, а другі в напрямі на Румунію. На думку Остроградського, це сталося не тільки під натиском большевиків, яких на Одесу наступало небагато. Головна причина відступу добровольців була та, що в їх армії панував великий внутрішній розклад і деморалізація. За згодою англійського командування охорону Одеси в останній день перебравли українські відділи з повстанців і галичан під командою ген. Сокири-Яхонтова. Але місцеві большевики поспішили захопити владу в свої руки. Тоді українські війська відійшли в бік Тирасполя і Роздільної.

Остроградський був тої думки, що українська армія повинна в першу чергу захопити Одесу. Він казав, що це головний український порт для звязку з закордоном, а тому поки ми не будемо

²⁹⁾ Через Румунію я переїздив під чужим прізвиськом. Тому ці уповноваження для Лівницького і Шадлуна, як також свої листи до Петлюри і до Шадлуна, я навмисне датував 10. березня в Могилеві, хоч були вони написані в Букарешті. Також на листах до Макаренка і до Сидоренка я поставив більш ранні дати, ніж це було в дійсності.

мати морської комунікації, наш фронт і населення на Україні будуть мати велику недстачу у всьому.

Це було моє останнє побачення з представниками місії. На другий день (21. березня) я виїхав в дальшу подорсж до армії. Ми мали з Онипком план переїхати через Дністер в Бендерах цілком легально як військово-полонені (так значилася в наших документах), що буцімто верталися з Угсрщини на свою батьківщину. Це був один з найнебезпечніших мсментів в нашій подорсжі. Вже в Букарешті ми знали, що на українському березі Дністра «хазайнують» большевики. Тепер в Бендерах ми довідалися, що «нова» большевицька влада за Дністром своїм терсром не відрізнялася від тої, що була в минулому рсці. З цього ми виводили, що по переїзді через Дністер нам не минути большевицької вязниці. Але ми вважали, що буде ще гірше, якщо попадемо в руки большевиків при нелегальнсм переході через кордон. Тсму вирішили не міняти наміченого плану.

Отож в призначену годину (24 березня) ми, відповідно «почистивши» свій багаж, явилися до пограничного румунського посту на берез Дністра, щоб переїхати на другу стрсону річки. Але тут сталася несподіванка, яка в дальшій нашій подорсжі відограла велику ролю. Вартовий румунський сфіцер, прочитавши наші документи, заявив нам, що вони не є ще в псрядку: треба було зголоситися в якійсь місцевій прикордонній установі. Тому наш переїзд відлсжено до слідуючого дня. Ні я, ні Онипко не надавали цьому особливого значіння. Ми шкодували лише часу, бо й без того наша подорсж з дня на день затягувалася все більше.

Але коли ми на другий день, залагодивши всі формальности в документами, знову явилися на берез Дністра, то там нас чекала нова неспдіванка. Ми досідалися, що прстятсм ночі на тому березі сталися дуже важливі для нас зміни. Вартовий сфіцер, весело усміхаючись, зустрів нас словами: «Панове, маєте щастя. На тсму березі нова влада. Ще вчсра там були большевики, а сьогодні стоїть українська варта».

Ми глянули на протилежний берез. Справді, замість червоного там маяв жовто-блакитний прапор. За кілька хвилин ми були на тому березі Дністра.

Вже при переїзді через Дністер ми помітили, що два озброєні козаци стояли недалеко від берега в сивих смушкових шапках з жовто-блакитними стрічками. Виступивши з човна, ми підійшли до них і заявили, хто ми й куди їдемо. На наш запит, яка тепер

тут влада й до кого ми маємо зголоситися, вони лукаво усміхаючись сказали: «Ми — українські большевики».

Та не встигли ми обмінятися з ними цими словами, як з боку молдаванського села Тархани, що розкинулося тут майже на самому березі Дністра, до нас підійшов якийсь молодий, невисокого росту юнак біля 20 років в шкуряній куртці і в шкуряному ж кашкеті з червоною зіркою. Леманою російською мовою (це був молдаванин) він заявив нам, що є представник приксердонні охорони, а тому ми мусимо йти за ним. Почувши це, козаки запро-тестували. «Ми маємо наказ, сказали вони, приводити всіх затриманих до нашого штабу».

— Але ж я член Особливо-слідчої Комісії — сказав молодий чоловік в шкуряній куртці.

— Однаково — відповіли козаки. Ми маємо наказ і мусимо його виконати.

Як не намагався чекіст переконати козаків, що вони повинні передати нас йому, але козаки стояли на своєму.

Отж в супроводі чекіста і вартових ми пішли до штабу, що містився в одній з селянських хат в Тарханах. Коли ми проходили селом, мимо нас проїхало кілька верхівців, що розмовляли по українському. Ми помітили, що вони пізнали нас, бо один з них зараз же вернувся назад до хати, де був штаб.

Про історію несподіваної появи в цьому районі української частини я довідався вже пізніше, на еміграції в Чехії, від одного з активних учасників нашої тогочасної боротьби Л. Гавриша, що був командиром кулеметної сотні цієї частини. Він оповідав мені таке.

Скоро після листопадової катастрофи в запіллі денікінської армії опинилася багато полонених з української армії та з різних повстанських організацій. Всі вони намагалися всяким способом уникнути служби в російському війську. Наслідком цього на початку 1920 року при одній з галицьких частин в районі Одеси утворилися два піші полки: 1-й Чорноморський і 2-й Запорозький. Склад цих полків був цілком наддніпрянський. Командиром 1-го Чорноморського полку був сотн. Афієр, командиром 2-го Запорозького полку — полк. Осмолівський. Коли в кінці лютого 1920 року большевики захопили Одесу, вони звернули увагу на «петлюрівський» склад цих полків. Тому деякі сотні були розформовані й вліті до інших большевицьких частин, а з решти утворено «361-й український советський стрілковий полк», який приділено до 41 большевицької дивізії. Цей новосформований полк розташовано по Дністру з осідком штабу в Тирасполі.

Але своїм складом і настроями полк лишився цілком україн-

ський і протибольшевицький. Напр., більшовики ніяк не могли завести в полку червоних прапорів. Вони все зникали без сліду, а на їх місце знову з'являлися жовто-блакитні. Коли штаб полку переїздив із Одеси в Тираспіль, то місцеві більшовицькі верховоди поспішили зникнути з міста — так налякали їх українські національні прапори над потягом і спів українських пісень: «Ми гадамаки», «Ще не вмєрла Україна» та ін. Для козаків в полку був наказ: всім казати, що вони — українські більшовики. Але це не допомогло й здебільшого вони називали себе «петлюрівцями». Тєму що прикордонну службу на Дністрі несли й інші полки 41 дивізії, відділи Чорноморського полку часто змінювали іншими частинами дивізії і навпаки.

Отж сталося так, що якраз в день нашого переходу через Дністер варту на українському березі в районі села Тархан перебрала сотня псручника Пащенко з Чорноморського полку. Самого Пащенко, пізніше командира 14 куріня Чорноморської бригади армії УНР, я не знав. Але в його сотні, як мені оповідав Л. Гавриш, служив молодий однорічник Твердохліб, що свого часу був в охороні Петлюри, пізніше хорунжий, командир сотні Чорноморської бригади. Отж він пізнав мене й переказав про це кому слід в полку.

Коли я з Онипком, в супроводі вартових козаків і чекіста, прийшли в хату, де містився штаб, там саме відбувалася якась військова нарада. В хаті було повно людей в шинелях. За столом сидів невисокого зросту, біля 30 років старшина, що голодував на нараді. Як мені потім оповідали, це був командир сотні Пащенко. Козаки, що нас привели, доповіли йому про нашу справу. Ми показали свої букарештські папирєри, підписані ген. Дельвігом. Пащенко голосно їх прочитав. Потім, звернувшись до чекіста, запитав, чого йому треба. Чекіст, показуючи також свій документ, став домагатися, щоб нас передали йому для «дальшого з'ясування нашої справи». На це Пащенко заявив, що має наказ всіх затриманих доставляти безпосередньо в Тираспіль до штабу полку. Ніякі дальші домагання чекіста не змогли, хоч у цей час на допомогу йому в хату прийшов ще другий чекіст, старший віком, в уніформі студента-технолога. З його слів було видно, що це начальник місцевої Чека. Але Пащенко сказав йому те саме, що й першому чекістові.

За якусь годину ми їхали на селянському возі під охороною двох козаків і знайомого нам молодого чекіста. Від Тархан до Тирасполя всього коло 7 кілометрів. Проте ця подєрєж залишилася в моїй пам'яті як дуже довга. Річ в тому, що я мав в своїх речах заховані деякі небезпечні документи, як напр. печатка

голови ради міністрів тощо. Все це треба було знищити. Але чекіст так пильно нас «охроняв», що до самого Тирасполя цього не вдалося зроби.

В Тирасполі нас прямо з возу повели в штаб полку. Один з козаків должив про нашу справу. Тоді до нас підійшов високого зросту старшина (його прізвище залишилось мені невідоме) і, користуючись тим, що чекіст в цей час кудись зник, зтиха сказав нам: «Тепер, панове, ми передаємо вас в Чрезвичайну Ксмісію. Але будьте спокійні. Після того, як ви у нас зареєструвалися, Чрезвичайна Ксмісія не має права еживати супроти вас ніяких репресій без нашого відсма. Ми будемо стежити за вашою справою».

Слухаючи ці слова, я, пригадую, сам не знав, чому більше радіти: чи тому, що нам випадково пощастило уникнути большевицької розправи на березі Дністра, чи тому, що ця залежність місцеві «Чека» від «петлюрівського» війська свідчила недвозначно про слабкість большевицької влади на Україні. Як потім я довідався, саме в цей час Чрноморський полк готувався до повстання проти большевиків.

В Чека нам довелося пробути недовго. Після ревізії наших річей, в яких нічого небезпечного вже не було знайдено, нас цілу ніч допитував якийсь малограмотний «слідчий»-робітник. На всі його запити ми дали відповіді, яких не можна було використати проти нас. Ще в Бендерах ми з Онипком домовилися, що будемо відповідати большевикам, якщо попадемося їм в руки.

Але після допиту нас продовжували держати під арештом. Тоді ми почали протестувати. Нарешті на другий день нас випустили. Щоб використати це, ми взяли від «Тираспольського уездного Особо-слідственного Подотдела» (так звалось місцеве Чека) офіційну перепустку для дальшої підсржки «на родину» — в Маріупільський повіт через Одесу. Ми навмисно назвали цю віддалену місцевість (Маріупільський повіт), щоб заховати від большевиків дійсну мету своєї підсржки. Щож до Одеси, то ми рішили їхати туди для того, щоб там, у великому місті, дебути потрібні звязки для дальшої підсржки по Херсонщині. Ми рахувалися в тим, що армія Омеляновича-Павленка знаходиться десь на Катеринславщині.

В Одесі ми пробули лише кілька днів. Саме в цей час там йшла велика нагінка на українців в звязку з маніфестацією, що незадовго перед тим відбулася в Одесі з нагоди річниці Т. Шевченка. Переводилися масові арешти, особливо серед галицьких старшин, яких тоді багато переховувалося в Одесі. Про саму

маніфестацію нам оповідали, що такого імпозантного вияву українства Одеса ще не бачила. Навіть самі українці не сподівалися такого успіху. В поході взяли участь з жовто-блакитними прапорами і зі співом «Ще не вмерла Україна» тсщо всі галицькі й деякі большевицькі військові частини, шкільна молодь з учителями, робітничі організації й багато українського міщанства Одеси. Навіть портові робітники, здебільшого большевики, принесли жовто-блакитний прапор з тризубом. Це все переполщило большевиків. На місце збору маніфестантів виїхав комендант міста Яхимович і вимагав, щоб були зняті жовто-блакитні прапори і замінені червоними. У відповідь на це піднявся великий галас і протести. Комендант відїхав ні з чим. Тоді похід рушив через головні вулиці міста й закінчився переважно українськими промовами на Куликовому полі.

Отже слабкість большевиків почувалась і тут, в напівросійщеній Одесі. Під впливом бсротьби 1919 року тепер сильніше давала себе ванаки національна свідомість українських мас. Окрім того большевики ще не встигли завести своїх апаратів влади на всьому тому просторі, що був звільнений від армії Денікіна.

В Одесі ми довідалися, що армія Омеляновича-Павленка вже пересунулася зі сходу й знаходиться на Уманщині. Тому ми взяли за допомогою українського кооператива «Дніпросоюз» нову перепустку від «Отдела Управления при Одескскм Губревкомє», тобто від Одеської Чека, і вже як «торговельні агенти» виїхали (1 квітня) в напрямі на Балту, Бершадь і далі на Умань до «місцевих кооперативів».

До Умані нам довелося їхати майже цілий тиждень. Як звичайно, їхали на селянському возі. Це був тоді найреальніший і найбезпечніший спосіб пересування по Україні. Зруйновані залізниці працювали не всюди й несправно. Найголовніше ж на них не можна було уникнути большевицького контролю. Тому ми старалися не їздити залізницями.

В районі, по якому ми проїздили, формально вже існувала большевицька влада. Але фактично ще не було налагоджених апаратів влади. Напр., за всю нашу подорож від Одеси до Умані нас ніхто ніразу не спинив і не спитав наших документів. По селах порядок піддержувався виключно за допомогою самоохорони. Майже всюди селяни провадили рішучу бсротьбу з грабіжниками, що, прикриваючись іменем псвстанців, грабували не тільки замсжних, але й бідніших селян. В багатьох місцях нам оповідали, що, спійманих злочинців селяни судили на сільському сході й винних негайно карали на смерть.

Хаос і руїна панували всюди. В Балті нам особливо болоче

довелося це відчути. Через пізній час ми не могли знайти собі приватного помешкання для ночівлі, тому спинилися в одному з готелів у центрі міста. З великими труднощами нам дали невелику кімнату з одним напівзруйнованим ліжком, цілком голим, навіть без матраца. Звичайно, ми були раді й такому «комфортові», бо в яких тільки умовах нам не доводилось ночувати підчас цієї подорожі! Але ми бсїлися, що нам не дадуть спати різні большевицькі «ревізори». Тим часом ніч минула спокійно. Зато на другий день ми були дуже налякані таксю несподіванкою. Коли ми встали й почали вдягатися, то самі не повірили своїм очам: вся наша білизна була буквально темна від вспей, цього головного розсадника плямистого тифу. Довго ми потім не могли забути цієї ночівлі «в готелі»!

Коли ми з Балти приїхали в Бершадь і звідти вирушили на Умань, то нас попереджали, що на Уманщині, з огляду на постійні заворушення селян, большевицька влада працює більш енергійно, а тому нас легко мсжуть затримати, особливо при вїзді в Умань. Та нічого такого не сталося. Ми приїхали на конях Бершадського кооперативу в Умань і ніякої большевицької влади ніде не бачили.

Але в Умані нас чекала інша неприємність. Армії Зимового походу ми там вже не знайшли. Як нам оповідали, ще в кінці березня, тобто приблизно в той час, як ми з Онипком були в Тирасполі, армія вирушила знову на схід. Найгірше було те, що в Умані нам ніхто не міг дати навіть приблизних інформацій про те, де саме знаходиться армія. Треба зазначити, що армія Зимового походу складалася виключно з кінноти або з піхоти на возах, робила великі переходи й дуже часто зміняла маршрути, при чім робилося все це строго таємно. Тому довідатися, куди направляється армія, було немсжливо. Щоб орієнтуватися в цій новій ситуації, ми з Онипком зробили кілька пробних подорожей на схід від Умані, але без наслідків. Всі відомості, які вдалося зібрати, говорили про те, що армію треба було шукати десь далеко за Єлисаветсм.

Між іншим, перебуваючи в Умані, ми довідалися про такі подробиці першого побуту нашої армії на Уманщині в січні 1920 року. Як нам оповідали, слідом за армією Зимового походу до Умані з'явився також от. Волох з своїм «червоним військом». Ще підчас любарських подій він вступив в контакт з боротьбистами й тепер, прийшовши на Уманщину, намагався перетягти до себе козаків і старшин з армії Зимового походу. Але наслідки цієї його акції були не на користь боротьбистів: багато козаків від Волоха перейшло до армії Омеляновича-Павленка. Коли наша армія посу-

нулась на схід, до Умані прибули частини 44 російської дивізії, які почали боротьбу з «нерегулярними бандами» Волоха. Скоро Волох і боротьбисти мусли ліквідувати свсю «червону армію» й підпорядкуватися російській комуністичній партії. Два інші члени «отаманського тріумвірату» Данченко і Божко вовсім не доїхали до Умані. Божко ще по дорозі з Любару до Чуднова був «випадково» убитий одним з своїх козаків. Данченко після цього сам утік від Волоха. В цей час в Умані вже нічого не було чути про діяльність боротьбистів. Всі їхні намагання утворити «Українську Радянську Республіку» розбилися об силу російської окупаційної армії на Україні.

Замість радянофільських настроїв, що два місяці перед тим панували на Україні, тепер всюди, де ми проїздили, було повно повстанців, що провадили боротьбу проти большевиків. Зокрема в тих інфрмацій, які доходили до нас в Умані, було видно, що в районі на захід від Богу назрівали події, що вимагали якнайшвидшого повороту сюди армії Зимового походу. Вже коли ми були в Одесі, то нам казали, що в Галицькій армії росло велике незадоволення союзом в большевиками. Один галицький старшина, в яким ми познайомились підчас конспіративної ночівлі в Одесі (свого прізвища він нам не назвав), з обуренням оповідав нам, як Галицька армія фактично перестала існувати після зєднання з большевиками. Замість корпусів, казав він, утворено 3 бригади, які входять в склад окремих совітських дивізій³⁰). Скасовано всі старшинські відзнаки. Замість жовто-блакитного прапору заведено червоний. Всі старшини й козаки мусять носити на кашкетах п'ятикутну звізду з серпом і молотом. Взагалі в інформаций, які нам вдалося зібрати в Одесі, було видно, що поміж галицьким вояцтвом чим далі все більше ширились протибольшевицькі настрої. До певної міри цьому сприяли також успішні операції армії Зимового походу: вони імпонували галичанам, будили в них думку про необхідність спільної акції проти большевиків.

³⁰) На підставі договору, який підписали представники Винницького Ревкому 12. лютого 1920 р. в Києві з командуванням XII. совітської армії, Галицька армія була реорганізована: II-й корпус переформовано в I-шу бригаду, I-й корпус — в II. бригаду і III-й корпус — в III. бригаду Червоної Української Армії. Між іншим, згідно з цим договором, Галицька армія тратила велику кількість військового майна, а крім того большевицьке командування мало право вжити галицьких частин як проти поляків, так і проти «інших ворогів робітничо-селянської влади на західнім і південно-західнім фронті». Щоб поліпшити умови договору, до Києва була вислана обєднаним Галицьким Ревкомом нова делегація в складі от. А. Ерле, сотн. Омеляна Паліва і В. Гадзінського.

Тепер в Умані ми довідалися, що в Тирасполі повстав (6. квітня) Чорноморський полк разом з галицькою кінною бригадою от. Шепаровича, що стояла недалеко від Тирасполя. Захопивши місто й винищивши большевицьких комісарів, повстанці вирушили на Онанів, який зайняли спільно з повстанськими загонами от. Пшонника. Чорноморський полк залишився для продовження повстанської акції в районі Онаніва, а бригада Шепаровича посувалася далі на північ для з'єднання з армією Омеляновича-Павленка.

Як потім я довідався, історія тираспільського повстання була така. Вже в середині березня в Галицькій армії почалася підземна праця для організації повстання проти большевиків. Особливо велику активність в цій справі виявила 1-ша галицька кінна бригада під командою от. Шепаровича, що стояла в Каселі, в 20 кілометрах від Тирасполя. Свою потайну роботу бригада провадила в зв'язку з Чорноморським полком. Як наслідок був виготовлений і прийнятий на спільній нараді в Тирасполі план повстання цілої Галицької армії під командою ген. Кравса. Але цей план не був виконаний. Між керівниками Галицької армії була досить впливова група на чолі з полк. Шаманексом, колишнім прихильником с'єзу з Денікіном, що стояла за порозуміння з совітською владою. Крім того галичани були непризвичасні до конспіративної праці. Тому про всі ці плани скоро довідалися большевики, і сам Кравс мусів утікати (на початку квітня) в Румунію, спасаючись від большевицького терсру³¹⁾.

Тим часом в Тирасполі утворилася ситуація, що примусила українців ваятися за зброю. Швидко після істерії з моїм арештом туди приїхало з Московщини понад 30 різних урядовців-росіян, що мали зайняти всі важніші посади в цім районі. Іншими словами: замість старих порядків, мала бути заведена диктатура московської Чека. Тоді представники Чорноморського полку: сотн. Бабиченко, полк. Галкін³²⁾ та інші, разом з представниками бригади

³¹⁾ Ще раніше, на початку лютого, коли денікінська армія розпалася, а з півночі насували большевики, Начальна Галицька Команда на чолі з Микиткою й Ціріцом вживала заходів, щоб перевести цілу Галицьку армію на територію Румунії. Але це їм не вдалося. Румунський комендант в Рибниці заявив, що має наказ не перепускати на свою територію ніяких частин ні Галицької армії, ні армії Денікіна. Через кілька днів після цього, за згодою Винницького Ревкому «Червоної Української Галицької Армії», большевики вивезли Микитку й Ціріца в Москву, звідки вони вже не вернулися.

³²⁾ Полк. Галкін, як мені оповідав Л. Гавриш, був головним організатором цього повстання. В Тирасполі він був у постійному зв'язку з командою Галицької армії. Після тираспільського перевороту Галкін був начальником штабу Чорноморського полку, що в кінці Зимового походу був введений в склад Волинської дивізії армії УНР.

Шепаровича, вирішили зробити в Тирасполі переворот власними силами і вирушити на зєднання з армією Омеляновича-Павленка.

Ці відомості про виступ бригади Шепаровича разом з Чорноморським полком і взагалі оживлення повстанського руху на захід від Богу примусили мене якнайшвидче пукати побачення з нашим командуванням. Я вважав, що наступив дуже сприятливий момент для того, щоб Галицька й Наддніпрянська армії нарешті об'єдналися для спільної акції проти большевиків. Тим часом нічого не було відомо, як довго ще армія Омеляновича-Павленка буде залишатися в центрі України. Тому я рішив негайно їхати на схід. Для більшої конспірації я купив собі за допомогою місцевих кооперативів Н. і С. пару коней з возом і 16. квітня виїхав з Онипком в Єлисавет.

Це була цікава подорож для характеристики того стану, в якому тоді находилась майже вся Україна. По широких просторах нашого Правобережжя, спустошеного московськими заїдами, можна було їхати цілі дні й не здібати живої душі. Швидкий відступ Денікіна з України, неналагодженість нової большевицької влади, нарешті безперестанні рейди армії Зимового походу разом з численними виступами різних повстанських отаманів — все це створило тут, особливо в районі між Богом і Дніпром, таку непевну й тривожну ситуацію, що мирний обиватель просто боявся показатися поза межі свого села чи містечка. За всю нашу подорож від Умані до Єлисавет (коло 150 кілометрів) ми не зустріли ні одного подорожжучого чи то пішого, чи на возі. Неначе в якійсь пустелі всі шляхи були мертві.

Не дивно, що коли ми спинилися для ночівлі в м. Хмелевому (приблизно на півдорозі між Уманню і Єлисаветом), то це було справжньою подією для місцевих жителів. Зараз же до нас в заїзд з'явилася група озброєних людей на чолі з «комісаром». «Хто ви, звідки?» — питали вони нас здивовано. Ми показали свої посвідки, видані нам одним з українських кооперативів в Умані. Коли комісар прочитав їх, відразу помякшав. Вічливо по українськи він сказав, що «все в порядку». Але озброєна ватага, з якою він прийшов, всетаки домагалася, щоб нас заарештувати. «Хто знає, казали вони, що це за люди, ідуть аж з самої Умані». Тільки дякуючи комісарові, що без сумніву був свідомим українцем, нас пустили на свободу.

На другий день ми були в Єлисаветі. Місто було переповнене большевицьким військом. Були це все московські регулярні частини, добре вдягнені й озброєні. Весь час в півночі прибували нові військові відділи. Щоб не звернути на себе уваги, ми знову спинилися в звичайному заїзді. Це мало для нас ще ті вигоди,

що ночуючи в одній хаті з іншими подорожуючими, ми швидко орієнтувалися в ситуації. Вже в день свого приїзду ми знали, що за Бобринцем (на південь від Єлисавета) відступають зі сходу «банди Тютюнника»³³⁾ і що весь цей район переповнений московським військом. На другий день зза Бобринця приїхали якісь два большевицькі урядовці-українці. Від них ми довідалися, що саме напередодні йшли бої між большевиками й «Тютюнником» у Вознесенському (коло 150 км на південний захід від Єлисавета). Вони ствержували, що всі шляхи в тому напрямі забиті совітським військом, яке переводить строгий контроль всіх подорожніх.

На другий день (19. квітня) ми виїхали назад до Умані. Для нас стало ясно, що догоняти армію прямо з Єлисавета було б даремно. Армія швидко відступала південною частиною Херсонщини на захід, а крім того ми не мали ніяких документів для підсиржі в цей район. Тому ми вирішили їхати на Умань і звідти вирушити назустріч армії.

Пригадую, вертаючись назад з Єлисавета, я особливо виразно відчув, яке велике діло виконала наша армія своїм Зимовим походом. Здається, не було села чи містечка в цьому районі, де б не побувала наша армія. Навіть спромоглася пробитися на лівий берег Дніпра. І всюди, де вона спинялася, залишила по собі нестертий слід, посіяла зерна невмирущої свідомости поміж українськю людністю. Нам часто доводилося говорити в селянами. Всюди про «армію Павленка і Тютюнника» залишилися найкращі спомини. Нерідко з сльозами на очах селяни оповідали нам, як вони зустрічали й приймали у себе «наше, українське військо». Хто був учасником Зимового походу, той ніколи не забуде цієї славної події в нашій минулій визвольній боротьбі.

Зимовий похід був реальним доказом живучости української визвольної ідеї.

Коли ми вернулися в Умань, там було вже відомо, що армія Омеляновича-Павленка пробивається з Вознесенська на захід через південь Херсонщини. Отож треба було якнайшвидше їхати в тому напрямі, щоб знову не загубити слідів армії. Тим часом

³³⁾ Большевики навмисно ширили інформації про армію Зимового походу, що це, мовляв, «банди Тютюнника», імя якого було відоме на Київщині й Херсонщині. Хоч командування нашої армії в своїх відозвах до населення виразно заявляло, що воює з наказу Головного Отамана й Правительства Української Народньої Республіки, але московські окупанти не хотіли, щоб народні маси на Україні знали про те, що українська армія ще існує й продовжує свою боротьбу.

сталось так, що мій урядовець Онипко по приїзді з Єлисавету ванедужав. Мені не радили самсму гускатися в цю подорож. Тоді П. С-ко, у якого я мешкав, заявив мені, що він їде зі мною. Я й по цей день згадую, як цей український патріот дуже поміг мені щасливо закінчити свою подорож до армії.

З Умані ми виїхали (25. квітня) в с. Тернівку, коло 30 км на південний захід. Саме в цей час там проходила з півдня на Бершадь бригада Шепаровича, що також шукала звязку з армією Омеляновича-Павленка. Отж від команди цієї бригади ми довідалися, що армія відступає зі сходу в напрямі на Балту. Тоді на другий день ми вирушили через с. Колодисте на південь.

Але тут з нами трапилась пригода, цікава для характеристики настроїв, що панували тоді на українському селі. Коли ми проїздили через Колодисте, там саме відбувалися сільські збори. На вулиці стояв великий натовп людей. Не встигли ми доїхати до місця збірів, як нас спинили. До нашого возу підійшов якийсь селянин, очевидно «комісар», і запитав нас, хто ми й куди їдемо. Ми показали свою посвідку, де було написано по українському, що їдемо в сусідні села в кооперативних справах. Цю посвідку написав сам С-ко перед нашим відїздом з Тернівки. Прочитавши посвідку, комісар заявив, що цей документ «написаний неправильно», а тому нас треба затримати. Бєсь натовп вже стояв коло нашого возу. Тоді з поміж селян вийшов священник, що також брав участь в зборах. Він взяв нашу посвідку, прочитав її й сказав, що вона написана правильно, тільки в одному місці не поставлена «запятая» (запинка). Комісар продовжував настоювати, що документ «неправильний». Священник ще раз прочитав посвідку й знову голосно заявив, що крім заятої все в порядку.

Невідомо, чим би скінчилася ця боротьба двох напрямків, на які, очевидно, поділилося село: большевицького й протибольшевицького. Але раптом з натовпу почувлися голоси:

— А куди ви, панове, їдете?

С-ко: «В Кам'яну Криницю».

— А хто вас там знає?

С-ко: «Священник».

— А як він називається?

С-ко назвав імя й прїзвище священника.

— Так це свої люди, треба пустити їх.

«Пустити, пустити» — загуло з натовпу. Протибольшевицький напрям переміг. Комісар безпомічно замовчав. Ми поїхали далі.

Цей випадок був для мене тим цікавий, що це в перший раз ва всю свою подорож я бачив, як священник активно виступав по

стороні українців. Здебільшого в той час священники трималися правила: «моя хата з краю, нічого не знаю». Прихильників української справи на селі доводилось бачити переважно серед народних учителів, кооператорів і свідоміших селян. У них я завжди знаходив потрібну допомогу. Національно свідомі й активні священники зустрічались дуже рідко.

Переночувавши в Кам'яній Криниці, ми цілий слідуючий день їхали на південь. Ніде, ні в Саврані, де ми переїздили через Бог, ні в інших місцях нічого не було чути про нашу армію. Нарешті ввечері ми приїхали в с. Гвоздівку на Кодимі, в 20 кілометра на захід від Кривого Озера. Вже сутеніло, коли ми спинилися у одного місцевого кооператора, якого С-ко знав особисто. Тут ми довідались, що якраз перед нашим приїздом через село проїхало українське військо в напрямі на північний захід. В селі панував тривожний настрій. Всі чекали большевицьких військ, що нібито йшли слідом за українською армією.

Ми вирішили заночувати в Гвоздівці. Була вже ніч, а крім того не було відомо, де само треба було шукати армію. Отже куди було їхати прости ночі?

На другий день (28. квітня) ми виїхали з села, коли ще там не було ніякого большевицького війська. Це був щасливий день. Стался так, що якраз напередодні випав невеликий дщ, який змочив ґрунт. Тому піхота та обоз, що пересувалися на всзах, залишили після себе дуже гарний слід. Шлях, по якому проїхало військо, був витоптаний і рівний неначе стіл. Коли б не цей слід «війська на возах», то хто знає, як довго ще нам довелся б «доганяти» армію. А так, тримаючись цього сліду, ми вже пополудні були в с. Михайлівці (коло 15 км на схід від Ольгополя), де саме спинився для відпочинку піший запорізький полк під командою полк. Дубового.

За дві години я був у Омеляновича-Павленка в Ольгополі. З нагоди мого приїзду він скликав нараду командуючих дивізіями.

Нарада в Ольгополі тривала недовго. Вона мала більше інформаційний характер. Ні я, ні Омелянович-Павленко в той час ще не знали про підписання польсько-українського договору в Варшаві. Тому в своїх планах і міркуваннях ми виходили з того, що відновлення українського фронту має розпочатися власними силами.

Крім Омеляновича-Павленка, з команди армії на нараді були: Ю. Тютюнник (Київська дивізія), Гулий-Гуленко (Запорізька дивізія), Загородський (Волинська дивізія) і начальник штабу полк. Долуд. От. Гулого я бачив тут в перший раз після

того, як він ще в листопаді 1919 року вирушив з невеликим відділом на тили Денікіна і з того часу не переставав провадити повстанську акцію в районі між Єлисаветсм, Знамянкою й далі на схід. З армією Зимового походу Гулий зустрівся в кінці січня 1920 року в районі Єлисаветського повіту на Херсонщині. Незабаром Омелянович-Павленко призначив його командиром Запорізької дивізії.

Нараду почав Омелянович-Павленко інформаціями про Зимовий похід. Він зазначив, що армія двічі пройшла туди й назад через район між Богом і Дніпром. Тепер план походу армії в центр України можна вважати закінченим. В згоді з директивами уряду, казав Омелянович-Павленко, армія протрималася п'ять місяців в тилу ворога й за цей час ні разу не схилила прапора Української Народної Республіки ні направо, ні наліво. Армія зберегла свою єдність і силу. Населення приймало армію як свою, годувало й постачало її всім, чим могло. Все це зміцнило зв'язок між армією й народом. Зимовий похід підніс національну свідомість українських мас, які бачили, що українська армія існує й провадить боротьбу в інтересах свого народу.

Одного тільки, казав Омелянович-Павленко, ми ще не зробили: не злучилися з брательською Галицькою армією. Але маємо надію, що незабаром буде зроблене й це. В центрі України нам нема чого далі залишатися. Ми виконали там все, що могли: зруйнували заплілля ворога на великому просторі, підготували населення, щоб в слушний час воно знало, з ким має йти і за що боротися. Тепер, на думку командування, нашим завданням є з'єднатися з решткою українського війська для того, щоб знову розпочати боротьбу організованим фронтом.

Після Омеляновича-Павленка я поінформував учасників наради про становище нашої справи за кордоном. Я зазначив, що коли я був у Бухаресті, то переговори нашої місії в Варшаві ще не були закінчені. Але поляки вже дозволили сформувати наші військові частини в окупованих ними повітах Волині й Поділля. Крім Кам'янця, також в районі Могилева сформована окрема піша бригада під командою Удовиченка. Тому я їхав до вас, щоб прискрити рух армії на захід для відновлення боротьби регулярним фронтом. Ваше рішення посуватися на захід таким чином цілком відповідає завданням, які намічав уряд. Не по своїй вині я затримався з приїздом до вас. Але це дало мені нагоду на власні очі переконатися, яке велике національне діло ви виконали за ці п'ять місяців героїчної боротьби в залізлі ворога. Заслуга ваша, провідників армії, що ви разом з іншими старшинами та козаками не піддалися хвилевим настроям і залишилися

вірні прапорові, під яким провадить свою боротьбу український народ. Ми з вами знаємо ціну большевицьким заявам, тому будемо й далі боротися за Українську Народню Республіку.

Після короткого обміну думок нарада на цім скінчилася. Армія стояла в цей час перед дуже важним і тяжким завданням, від виконання якого залежав успіх цілого Зимового походу. Треба було пробитися через большевицький фронт, що в цей час вже стояв по лінії Ямпіль — Жмеринка — Винниця й далі на північ проти поляків. Тому по закінченні наради всі командуючі дивізіями зараз же розіхалися до своїх частин.

Я залишився для ночівлі у Омеляновича-Павленка. За спільною вечерею ми обмінялися думками про наше загальне становище. Омелянович-Павленко розповів мені при цім про деякі важніші моменти з Зимового походу. Він казав, що за час походу армія пережила не мало критичних моментів, але найтяжчий з них був у січні 1920 року, коли наша армія перекинулася з району Любара на Уманщину, а слідом за нею туди прийшов Волох зі своїм «військом». Ми стояли тоді, казав Омелянович-Павленко, перед тяжким завданням, що далі робити: чи залишатися під прапором УНР, чи прийняти радянські гасла. Скрізь ширилися радянські настрої. Навіть повстанці почали виступати під радянськими гаслами. Під впливом всього цього поміж нашим військом такж почалися хитання. Але це тривало недовго. Перемогли тверезі настрої. Бо всі ми бачили, що український большевизм засуджений на невдачу.

Павленко оповідав, що після січневого побуту на Уманщині армія пірнула далеко на схід аж на лівий беріг Дніпра (Золотоносський повіт на Полтавщині). Але під натиском большевиків скро вернулася знову на Уманщину. В звязку з вашими листами з Могилева, оповідав Омелянович-Павленко, а такж з відомостями про наростання протибольшевицьких настроїв в Галицькій армії, ми мали на увазі злучитися з галичанами та йти далі на захід для зєднання з нашими новими формуваннями в районі Могилева. Але тут виявилось, що Галицька армія в цей час (середина березня 1920 р.) ще не була готова для розриву з большевиками. Тому коли я, продовжував Павленко, звернувся з пропозицією про обєднання до галицького командування через 1. галицьку бригаду, що стояла тоді в Бершаді, то командир цієї бригади Шаманек, колишній шеф штабу Галицької армії, на це відповів: «Галицька армія входить в склад Червоних Військ і через те ніяких переговорів на власну руку вести не мсже».

В цій ситуації, казав Омелянович-Павленко, не маючи конкретних директив ні від уряду, ні від Головного Отамана, наше

командування вирішило відкласти на місяць свій марш на захід, а тим часом зробити ще ряд демонстраційних рейдів в напрямі на схід. Це завдання армія виконала. Ми пробилися аж на Катеринославщину. Тепер після боїв у Вознесенському, де нам пощастило захопити збрюю у большевиків, йдемо на з'єднання з частинами Удовиченка в районі Могилева.

На моє запитання, які є перспективи щодо з'єднання з Галицькою армією і яка числом тепер наша армія, Омелянович-Павленко сказав:

— Якраз учора до нашої армії приєдналася галицька кінна бригада от. Шепаровича коло 600 шабель. Взагалі ж з галичанами біда, вони не при звичаєні до наших умов боротьби. Тому часто роблять не те, що треба або не тоді, коли треба. Ось, напр., зараз. Ми мали відомости, що Галицька армія готується до спільного з нами виступу проти большевиків. Тепер несподівано ми дізнались, що Галицька армія вже виступила проти большевиків, не дочекавшись нас і навіть не повідомивши нас про це. Тому ми поспішаємо зараз з своїм рухом на захід, щоб допомогти Галицькій армії, якщо її ще не знищили большевики.

Загальне число армії, казав Омелянович-Павленко, не збільшилось. Приблизно воно залишилось те саме, що було на початку Зимового походу: бойовий стан коло 5 тисяч. Для збільшення армії ми не мали зброї. Крім того ми й не ставили собі такого завдання, бо це могло б нас знищити. Тільки невелика числом і строго дисциплінована армія надавалася для складних і бистрих маршів в запіллі всрога. Інакше, коли б нас було хоч би вдвоє більше, ми втратили б всю рухливість, і ворог нас би знищив. Фактично ми не могли стояти на одному місці й кількох днів. Особливо на початку Зимового походу, коли з півночі відступали денікінці, а слідом за ними йшли большевики, нас врятував лише швидкий марш на схід. Тимто, поки не наступила весна, ми не поспішали з походом на захід. Фактично це значило б звязати себе передчасно з певною територією, а тоді нас легко було б знищити.

Взагалі Омелянович-Павленко був задоволений успіхами Зимового походу. Хоч він жалівся на перевтому, але я бачив, що він почував себе неначе «дома» в тяжких умовах партизанської боротьби. Ця його бойова настроєність разом з щирою вірою в успіх української справи були тими цінними рисами, що передавалися і його підлеглим, учасникам Зимового походу. Лягаючи спати після цієї розмови, я мав певність, що нашій армії пощастить славно закінчити свій героїчний похід в запілля всрога.

Тим часом на другий день в Бершаді я одержав від М. Шадлуна з Камянця дуже тривожного листа в справі наших перего-

ворів у Варшаві. Це був перший лист «за кордону», який я одержав за всю свою подорож до армії. В своєму листі Шадлун повідомляв мене, що 15 квітня з Варшави приїздив до Кам'янця А. Лівіцький для наради з політичними партіями та членами уряду в справі проєкту договору, запропонованого поляками. Як видно було з тексту цього проєкту, доданого до листа, зміст його рішуче розходився з директивами, які мала наша місія від уряду. Так, напр., в проєкті говорилося про військову конвенцію з Польщею, про кордон по Збруч, про урегулювання юридичного становища польських землевласників на Україні й навіть згадувалося про кордон Польщі в 1772 року, немовби український уряд визнавав «історичні права» Польщі на ці території.

Ці інформації Шадлуна були для мене наче громом з ясного неба. Я був дуже ними занепокоєний. Знаючи А. Лівіцького як гнучкого опортуніста, я боявся, що він піде на великі уступки полякам. Правда, Шадлун писав у своєму листі, що представники соціалістичних партій в Кам'янці (українські соц.-демократи і соц.-революціонери) висловилися категорично проти підписання такого договору. Але він не зазначав, як поставилися до цього проєкту представники інших українських партій. Повідомляв, що Лівіцький 18 квітня виїхав назад до Варшави.

Моя тривога зросла ще більше після того, як я того ж дня довідався з большевицьких газет, що поляки «разом з Петлюрою» почали наступ на Україну. Я зараз же подумав, що це, очевидно, наслідок підписання Лівіцьким того договору, про який писав у своєму листі Шадлун. Але в душі я все ще продовжував вірити, що ні Петлюра, ні Лівіцький не підуть на підписання такого договору.

Так в повному незнанні того, що саме сталося в Варшаві, наша армія почала свій останній марш для того, щоб пробитися на захід через большевицький фронт. Була надія, що при з'єднанні в галицькими частинами, які стояли в районі Вапнярка — Жмеринка, довідаємося точніше про стан польсько-українських відносин.

Але тут прийшла нова несподівана вістка. Того ж дня ввечері в команді Київської дивізії, з якою я їхав починаючи з Бершаді, були одержані інформації, що повстання Галицької армії скінчилося невдачею: частину галицького війська большевики оточили й розбрили на Вапнярці та в Крижополі, а решта відійшла на захід в бік Томашполя.

Чому саме Галицька армія неспішила з своїм виступом проти большевиків, не дочекавшись армії Зимового походу, нашому командуванню було невідомо. Крім у своїх спогадах зазначає,

що повстання Галицької армії зорганізував молодий командант 2. бригади сотн. Головинський, а переведено його в часі від 23—27. квітня. Докладніше освітління цієї події знаходимо в спогадах деяких інших учасників боротьби 1920 року. Так, напр., Л. Макарushка у львівському «Ділі» (з 26. березня 1939 р.) пише:

«В 1920 році ті з галицьких українців, що мали входити в рахубу для воєнної акції, находилися на українському Поділлі в примусовій злуді з червоною армією. . . На весну 1920 р. опинилися відділи Галицької армії, зорганізовані в 3 бригади, на протипольському фронті в районі Чуднова, Літина і Бару³⁴⁾. Галицькі бригади були формально в союзі з червоною армією, одначе психологічної лучби з большевиками не було ніякої. Це виявилось в кілька тижнів після навязання співпраці, бо вже в початком місяця квітня можна було завважати, що і старшини і стрільці були поважно невдоволені з союзу з большевиками. Почалася виміна думок між поодинокими галицькими бригадами, стало чимраз ясніше, що розрив з Червоною Армією неминучий...

«Дня 21. квітня рішилась команда II-ої галицької бригади перебрати ініціативу в свої руки, покинути большевиків та перейти під прапори У. Н. Р. До двох інших галицьких бригад та в вапілля вислано курсерів, які мали перевезти відповідні накази.

«Мені судилося їхати з устним приказом до III-ої бригади, що стояла тоді на фронті в околицях Бару. Тому хід тих подій мені відомий не з оповідань, а з власного переживання. Дня 21. квітня поінформував мене у приявности шефа штабу бригади і начальника оперативного відділу тодішній командант бригади Ю. Головинський про те, що запало рішення перевороту, повідомив мене про виїзд парламентарів до команди польських військ та до ставки Головного Отамана і доручив мені перевезти III-ій бригаді наказ негайно виступити проти большевиків. На мій запит, чи команда бригади має бодай якусь приблизну запоруку, що польська армія не потрактус нас, як полонених, відповів мені командант бригади, що ніякої запоруки з огляду на наглий час не можна було покищо дотепер дістати, одначе для нього є це пова всяким сумнівом, що польські політичні та військові чинники використають у позитивному напрямі це добровільне рішення галицьких озброєних частин, бож це рішення матиме для польської держави поважне військове й політичне значіння. Аджеж годі

³⁴⁾ Боеві частини «Червоної Укр. Армії» вислано большевицьким командуванням на протипольський фронт в кінці березня і в перших днях квітня 1920 року: 1 бригаду УСС в район Бердичева, 2 бригаду — Жмеринки і 3 бригаду — Вапнярки. Всі резерви, установи й польовий штаб ЧУГА відправлено в Київ.

припускати, щоби по зговоренні в засадничих справах між маршалом Пілсудським та Головним Отаманом Петлюрою не використано у спільній акції досвідчених галицьких частин.

«У тому глибокому переконанні, що не можуть заіснувати такі перешкоди, які унеможливили б галицьким відділам брати участь в складі армії У. Н. Р. в поході на Київ, зробили галицькі бригади в днях 23 і 24. квітня протибольшевицький переворот, отворили в трьох місцевостях на просторі кількадесяти кілометрів большевицький фронт та увійшли в контакт з наступаючими польсько-українськими частинами».

Про мотиви розриву Галицької армії з большевиками докладніше говориться в спеціальному наказі, який був виданий в Літині 24. квітня 1920 року за підписом команданта II-ої галицької бригади Ю. Головинського і начальника штабу А. Ерле, що свого часу підписав сепаратний договір з Денікіном. Текст цього наказу (див. «Літопис Черв. Калини», Львів 1937, кн. 5) був такий (подаю його без зміни правопису):

«Два місяці вже минуло, як Українська Галицька Армія, виснажена довгими боротьбами й лютою пощестю, заключила злуку в большевиками.

Великі надії ми покладали на сю злуку. Ми вірили, що вона принесе нам визволення найдорожчої нам Галичини від польського панства, але гірко на цім завелись. Вже зразу було видно, що союз з большевиками веде наше стрілецтво до нової неволі — неволі жидівсько-московської комуні, а не до визволення.

Що ж дали нам большевики?

Розділили нашу Армію між поодинокі совітсько-московські дивізії, старшин наших частин вимордували, частин вивезли в далекі московські лягри, наслали хмару комісарів і всякої іншої сволоти в наші частини, знищили наше духовенство, хотіли ще вирвати з наших зболілих грудей наш послідній скарб — любов до свого народу — і під покришкою комуністичних кличів стопити нас в єдину недблиму советську Рассю.

Наша армія як така вже перестала існувати для зовнішнього світу. Не маючи вже ніякого представництва, замовкла перед цілим світом. За нею міг говорити лише тов. Троцький, Ленін, Нахамкес, Муралов і прочі спасителі.

А тепер знов надійшов мент, де Українсько-Галицьке стрілецтво скинуло своїх опікунів і віддихнуло свободніше.

Може знов закинуть нам зраду?

Зраду закинуло нам в минувшім році наддніпрянське правительство, коли ми перейшли до Денікіна. Закинув нам зраду Денікін, коли ми опинились над пропастью безвихідного положення

в його союзі і konieczністю рятунку були приневолені шукати союзу з большевиками. Закинуть нам тепер зраду й большевики, що ми їх опустили.

Однак ні один щирий Українець не посміє нам вакинути, що ми зрадники свого народу.

Ширший світ довідається ще о нас і осудить, чи доброю ми йшли дорогою, чи злою.

Як би се не було, факт є, що в історії не було другої подібної армії, яка би перейшла стільки горя, влиднів і надруг, як Ти, Галицьке Стрілецтво. Але й нема другого приміру в цілім світі, щоб хто так непохитно стояв за ідею визволення свого народу як Ти, Український Стрільче.

Команда Бригади все йшла за голосом дорогих їй Стрільців. І коли побачила, що послідня дошка рятунку, якого ми сподівалися від нашого нового опікуна, завела — рішилась на послідню пробу визволення.

Так нехай ніхто з Вас не вагається, куди йому тепер йти. Наш клич тепер один: Скинути ярмо опікунів, опертися на власних силах й бити всіх ворогів. Тоді тільки станемо сильними й пробемо собі дорогу до визволення рідної нам Галичини.

Нехай живе Самостійна Українська Народня Республіка».

Як бачимо, провідники Галицької армії вирішили розірвати з большевиками ще до розпочаття польського наступу на Україну і навіть до підписання польсько-українського договору в Варшаві. Як відомо, політичний договір був підписаний нашою місією в ніч 21. на 22. квітня, в наступ польсько-українського війська проти большевиків почався на другий день після підписання 24. квітня військової конвенції. Очевидно, галицькі провідники хотіли якнайшвидче спекатися свого союзу з большевиками, щоб не йти спільно з ними проти польсько-українського фронту. Вони вірили, що це їх рішення буде належно оцінене керівниками польської політики. Але ці надії не справдилися. Через кілька днів поляки роззброїли галицькі частини й послали їх до таборів полонених.

Так трагічно закінчила своє життя Галицька армія. Опинившись після листопадової катастрофи без політичного проводу, вона цілу зиму «самотужки» шукала виходу в різних компромісах то направо, то наліво, поки остаточно не дезорієнтувалася в вирі страшної міжгромадянської та міжнаціональної боротьби, що панувала тоді на Великій Україні.

Чи слід було відриватися від Наддніпрянської армії для того, щоб після всіх цих нещасливих перипетій знову шукати порятунку в боротьбі соборним фронтом? Хіба число недужих і мертвих

в Галицькій армії від тифу та інших несприятливих умов зменшилися після переходу її під протекцію Денікіна, потім большевиків? Мандруючи тепер по Правобережжю, я сам часто зустрівач ці знищені, розпорошені останки борців за волю і єдність України, що масами гинули в тяжкій біді, цілковито залишені своїми «диктаторами» на призволяще.

Раптовий виступ Галицької армії проти большевиків надзвичайно утруднив марш нашої армії на захід. Події в Галицькій армії поставили большевиків на ноги в цьому районі, а тим самим наша армія тратила одну з своїх головніших вигід — несподіваність руху. З тим більшим завзяттям та відвагою мусіла вона тепер почати боротьбу в большевиками, щоб пробитися до решти армії Української Народньої Республіки.

Я не буду тут займатися описом героїчних боїв нашої армії, що відбулися в днях 3—5. травня в районі між Ямполем і Валпяркою. Це вже зробили інші учасники Зимового походу, як М. Омелянович-Павленко, Ю. Тютюнник, П. Певний та інші.³⁵⁾ Скажу лише, що в перших числах травня 1920 року мені самому довелося бути свідком того, яку страшну боротьбу мусіла витримати наша армія в трикутнику Валпярка — Рудниця — Ямпіль в далеко численішим ворогом. Фактично армії довелося пробиватися через лави ворога. Найкритичніший момент був 4. травня в районі села Савчино і Джуґастра, де бій продовжувався цілий день і трохи не скінчився катастрофою для нашої армії. На якийсь час наші бойові частини переміщались в обозом. Почалася паніка. Ворог наступав з усіх сторін. Тільки уміле командування й велике завзяття козаків врятували справу. Живу стіну большевицького війська пробито.

5. травня, після нічного нападу большевиків на наші частини в с. Вільшанді, Київська дивізія, в якою я їхав, мусіла цілий день маневрувати в лісах на північ від с. Дмитрашівки, щоб відірватися від ворога й дати спочинок людям і коням. Нарешті півно ввечері військо розташувалося в районі сіл Підлісівка — Китроси. Це був останній день мого побуту в армії. На другий день між штабом армії й відділами Удовиченка встановлено звязок. Наша кіннота вступила в Ямпіль. Зимовий похід скінчився.

Я не можу описати того ентузіязму, який охопив усіх нас, коли стало відомо, що бої закінчені й наша армія вже вступила в звязок з частинами Удовиченка. Залунав гимн «Ще не вмерла

³⁵⁾ Див. М. Омелянович-Павленко. Зимовий похід. Каліш 1934. — Ю. Тютюнник. Зимовий похід. Коломия 1923. — П. Певний. За волю та державність. Станиславів 1920. — О. Доцевко. Зимовий похід. Варшава 1935.

Україна». Замаляли національні прапори. Весняне сонце ясним відомінням освітило села, де відпочивало козацтво. Здавалося, що сама природа, разом з учасниками Зимового походу, раділа й святкувала цю славу подію в нашій кривавій боротьбі за волю України.

Згадуючи тепер про цю багату на події добу, я можу без перебільшення сказати, що Зимовий похід був достойним продовженням героїчної боротьби 1919 року. В цьому його історичне значіння. Це була боротьба разом з народом і за народ. Боротьба власними силами і за власну ціль.

Відважний крок, на який пішли уряд і командування, був правильно розчислений і скінчився повним успіхом. Похід тривав 5 місяців. За цей час армія ні разу не схилила національного прапору. Зберегла себе морально і фізично. Населення годувало й зодягало армію, постачало їй все потрібне і всіма способами допомагало, бо бачило в ній свою армію, яка боролася за інтереси народні. Недаром один з представників денікінської армії якийсь полк. Попов в своєму листі до команди нашої армії в цей час писав: «У нас є те, чого вам бракує — зброя, але ви маєте те, чого у нас немає — до ві р я н а с е л е н н я».

Армія Зимового походу дала приклад високого героїзму своїх вояків, що не знали ні труднощів, ні перешкод. Не вважаючи на всі несприятливі умови, тверда, незломна віра в свою справу, ентузіазм і запал окриляли всіх на дальшу боротьбу.

Нашу армію в Зимовім поході назвав один його учасник «ферментом нації»³⁴). Як «бродило» в хемічній процесі потрібне для утворення нової сполуки, так українська армія своїм славним Зимовим походом сприяла кристалізації бажань, віри і надій українського народу біля одної ідеї — Самостійної України, держави вільного народу. Помимо суто військових завдань, також для справи української політичної пропаганди словом і ділом серед українських мас значіння Зимового походу було величезне.

Зимовий похід був вершком революційно-визвольних змагань українського народу власними силами. Після Зимового походу, наслідком союзу з Польщею, що хотіла лише використати хижим способом біду й горе українського народу, попередній ентузіазм і віра війська й народу підупали. Український визвольний рух вступив у нову, ще тяжчу добу.

³⁴) Див. П. Феденко. Фермент нації. Збірник «Вільна Україна», ч. 1—2, Львів 1921.

З М І С Т

Від автора 5

I. Ліквідація регулярного фронту і похід Наддніпрянської армії в вороже запілля.

Відступ Наддніпрянської армії в район Проскурів — Старо-Костянтинів. Евакуація Камянця. Відїзд Є. Петрушевича за кордон. В дорозі між Камянцем і Проскуровом. «Пашківська республіка». Польська криводушність. Події в Проскурові й Войтівцях. Військова нарада в Старо-Костянтиніві. С. Петлюра збирається за кордон. Переїзд уряду до Любара. Виступ Волоха, Данченка і Божка. Ліквідація регулярного фронту. Любарська декларація уряду. Відїзд С. Петлюри в Варшаву. Початок Зимового походу.

II. Галицька армія на роздоріжжі.

«Нова політика» російських большевиків на Україні. Останні дні декіанської влади в Винниці. Моє побачення з Ю. Тютюнником у Липівці. Договір 24. грудня 1919 р. про злуку обох армій. Відозва «Всеукраїнського Революційного Комітету». Нова хвиля українського радянського руху. Боротьби і Волох. Плани українських соц.-революціонерів і нарада членів уряду УНР в Літині. У Винниці перед приходом большевиків. Неудача подорож до армії. Нарада в Брацлаві. Перехід Галицької армії до большевиків. Відхід українських соц.-революціонерів від активної праці в уряді. Моя подорож до Камянця.

32

III. Народи членів уряду УНР в Камянці.

Декларація 2. грудня 1919 р. і польський режим на окупованих українських землях. Камянецька Національна Рада. Блок правих українських груп з представниками УПСР в Камянці. Настрої в українських колах за кордоном. Засідання ЦК УСДРП в Камянці. Проект «Тимчасового закону про державний устрій та порядок законодавства». Порозуміння між представниками УСДРП і УПСР. Плани С. Барана в Камянецькій Національній Раді. Приїзд польського міністра А. Мінкевича і його конфлікт з членами українського уряду. Постанови кабінету міністрів. Мій відїзд в Камянець.

52

IV. Моя подорож до армії. Кінець Зимового походу.

Між Камянцем і Ямполем. Відступ армії Бредова до Польщі. Моя зустріч з О. Удовиченком і наказ про формування окремої пішої бригади в Могилеві. План подорожі через Румунію. В Бухарешті. Листи М. Шаповала, А. Макаренка і Г. Сидоренка. Українська еміграція за кордоном. Капеля О. Кошиця. М. Остроградський. Перехід через Дністер на територію України і зустріч з Чорноморським полком. В Тираспільській «Чека». Від Одеси до Уманя. Невдача боротьбистів і кінець «Волохівщини». Повстання Чорноморського полка і галицької кінної бригади в Тирасполі. Подорож до Єлисавета. Настрої на українському селі. Мій приїзд до армії і нарада в Ольгополі. Лист М. Шадлуна про стан польсько-українських переговорів у Варшаві. Виступ галицьких «червоних бригад» проти большевиків і кінець Галицької армії. Марш армії Зимового походу на зєднання з частинами Удовиченка. Бої з большевиками в районі між Вапняркою і Ямполем. Кінець Зимового походу.

